

Rimana

Kuskalla yachasunchik

5

qullaw
Qichwa

Comunicación 5
Cuaderno de Trabajo

PERÚ

Ministerio
de Educación

La ciudadana y el ciudadano que queremos

Rimana

Kuskalla yachasunchik

5

Comunicación 5
Cuaderno de Trabajo

Perú Suyupi Yachay Kamayuq

Simikunapi, Kawsaykunapi, Sapsikunapi Tukuy niraq Yachachina Umalliq

Iskay Simipi Kawsaypura Yachachiq Umalliq

5 Rimana. Qichwa - Qullawpi llamkana maytu
Cuaderno de trabajo - Comunicación 5 - Quechua collao

©PERÚ SUYUPI YACHAY KAMAYUQ

193 yupayuq, Comercio Ñanpi, San Borja llaqtapi tarikun
Lima, Perú
Qayana: 615-5800
www.minedu.gob.pe

2021 watapi qispichisqa
13150 mirachisqa
Impreso en Octubre 2021

Ruraqkuna

Lazo Alvarez, Primo
Pumalloclla Ccañihua, Ángel Enrique
Otazú Livón, Teresa

Qillqasqa qawapayaq

Vidal Carbajal Solis, (Oscar Chávez Gonzales, Félix Alaín Riveros Paravicino 2020)

Qawapayaqkuna

Fermín Antonio Román Salinas
Rómulo Del Carpio Gamarra

DEIB-DIGEIBIRA llapan llamkaypi yanapakuqkuna

Genaro Rodrigo Quintero Bendeúz y Vidal Carbajal solis

Maytu tupachiqkuna

Noelia Escalante Farfán, Genaro Rodrigo Quintero Bendeúz,
Tani Nathaly Quintasi Portugal

Siqi

DEIBpa siqinkuna

Allichasqa qawapaqkuna

Javier Ugaz Aguilar y Vidal Carbajal Solis

Impreso en
GRÁFICA TÉCNICA S.R.L.
Calle Los Talladores 184, Urb. El Artesano, Ate - Lima
RUC: 20100280869
Octubre 2021

2021-10571 yupawan Perú Suyupa Hatun Ñawichana Wasipi churasqa.
Hecho el Depósito Legal en la Biblioteca Nacional del Perú N° 2021-10571

Kay maytutaqa, paqarichiqkunapa mana munayninwanqa, manam pipas mirachinmanchu.
Perú suyupi mirachisqa / Impreso en el Perú / *Printed in Peru*

The mark of
responsible forestry

FSC® A000537

Warmapa riqsichikuynin

Sutiyqa:

Ñiqiyqa:

Yachay wasiyqa:

Llaqtayqa:

Yachachiqniyqa:

----- wata

Riqsichikuynin

Khuyasqa warmi qari warmachakuna irqichakuna:

Qamkunapaqmi kay qillqasqa mayt'uqa. Kaywanmi pukllaqhina utqhayllaman yachay wasiykipi yachayniykikunata atipanki.

Yachayniykikuna kallpachanaykipaq chaywan sumaq runa kanaykipaqmi ancha khuyakuywan kallpachakuspa yachachiqniykikuna kay qillqasqa mayt'uta atiparamuyku.

Sapallaykipas mana chayqa yachaq masiykikunawan yanapanakuspa llamk'anaykipaqpas imaymana ruraykunam kachkan.

Qillqasqa mayt'upi ruraykunaqa llaqtaykipa kawsakuyninta, imahina kasqantam riqsichisunki, hinallataqmi allin kikin simiykipi rimanaykipaq qillqanaykipaq yanapasunki. Aylluykikuna allin qhawanaykipaqpas Pachamamata sumaqta amachanaykipaqpas allinmi kanqa.

Hinallataqmi runa masiykikunawan wasi masiykikunawan, yachakuq masiykikunawan, llaqta masiykikunawan sumaqla kawsakunaykipaqpas yanapasunki.

Kay qillqasqa mayt'uanqa pukllankim, takinkim, llusinkim, siq'inkim, hamut'ankim, tupachinkim, hinallataqmi imaymana atiyniykikuna sapa yachaykunapi wiñanqa.

Kay qillqasqa mayt'utaqa munaykunkipunim. Sumaq kallpachasqa yachaykunatam qhawaykunki. Chaymi sumaq sunquwan qhawaykunayki, sumaqta yachayniyki llanllarinanpaq.

¡Kusisqalla llamk'akuy!

Kaqninkuna

1 T'aqa

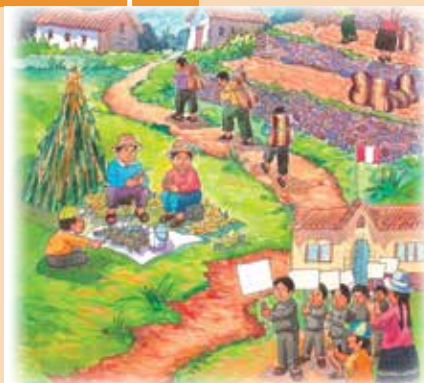
Ayllunchikpa kawsayninkunawan uywanakusunchik

Yachaykuna	
1. Chuqllu puquchi pisquchamanta rimasunchik.	10
2. Mikhuyninchik chaninchaymanta rimasunchik.	11
3. Mikhuykunamanta ñawinchasunchik.	13
4. Munasqanchikta hatun kusikuywan qillqasunchik.	19
5. Hamut'aspa yachaqaqanchikta qatipasun.	28

2 T'aqa

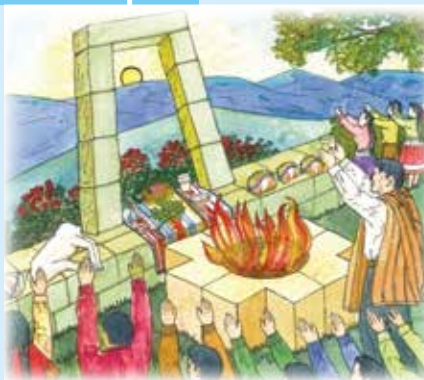
Ayllunchikkunapi aymurasunchik

Yachaykuna	
1. Añaspa hasp'isqanmanta.	30
2. Llaqtanchikpa aymurayninmanta rimasunchik.	31
3. Mikhuykuna aymuraymanta ñawinchasunchik.	33
4. Mikhuykuna saminchayta, waqaychayta tiqisichayta qillqasunchik.	39
5. Hamut'aspa yachaqaqanchikta qatipasun.	48

3 T'aqa

Ayllunchikkunapa rayminkunata rurasunchik

Yachaykuna	
1. Llaqtakunapa rayminkunata riqsisunchik.	50
2. Musuq Wata qallariymanta rimasunchik.	51
3. Llaqtanchikpi raymikunamanta ñawinchasunchik.	53
4. Qaraywamanta pukllaqhina qillqasunchik.	59
5. Hamut'aspa yachaqaqanchikta qatipasun.	68

4 T'aqa

Uywanchikkunata raymichasunchik

Yachaykuna	
1. Kawallupa yachayninmanta rimasunchik.	70
2. Uywanchikkunapa ñak'arisqanmanta rimasunchik.	71
3. Llama uywaqkunapa kamachinakuy qillqata ñawinchasunchik.	73
4. Allin kawsay kamachikuykunata qillqasunchik.	79
5. Hamut'aspa yachaqaqanchikta qatipasun.	86

5 T'aqa

Ayllunchikpa rurayninkunamanta chaninchasunchik

Yachaykuna

1.	Phuyup yachayninmanta rimasunchik.	88
2.	Llaqtanchikpa yachayninmanta rimasunchik.	89
3.	Kawsayninchikkunamanta lliklla pallanapi ñawinchasunchik.	91
4.	Saqsaywaman patamanta lliklla willanapi qillqasunchik..	95
5.	Hamut'aspa yachaqaqasqanchikta qatipasun.	104

6 T'aqa

Ayllunchikkunapa yachayninkunata chaninchasunchik

Yachaykuna

1.	Awaypaq siñankunamanta rimasunchik.	106
2.	Yana wirawan rurasqa p'achakunamanta rimasunchik.	107
3.	Parakaspa awayninkunanmanta ñawinchasunchik.	109
4.	Ñawpa machulanchikkunap quri takasqankumanta qillqasun.	115
5.	Hamut'aspa yachaqaqasqanchikta qatipasun.	124

7 T'aqa

Hatun tarpuypi yanapakusunchik

Yachaykuna

1.	Tarpuypi atuqpa yachayninmanta rimasunchik.	126
2.	Runapa rurasqan wanumanta rimasunchik.	127
3.	Ñawpa tarpuyinchikmanta ñawinchasunchik.	129
4.	Llaqtanchikpi tarpuykunamanta qillqasunchik.	135
5.	Hamut'aspa yachaqaqasqanchikta qatipasun.	144

8 T'aqa

Apunchikkunawan uywanakusunchik

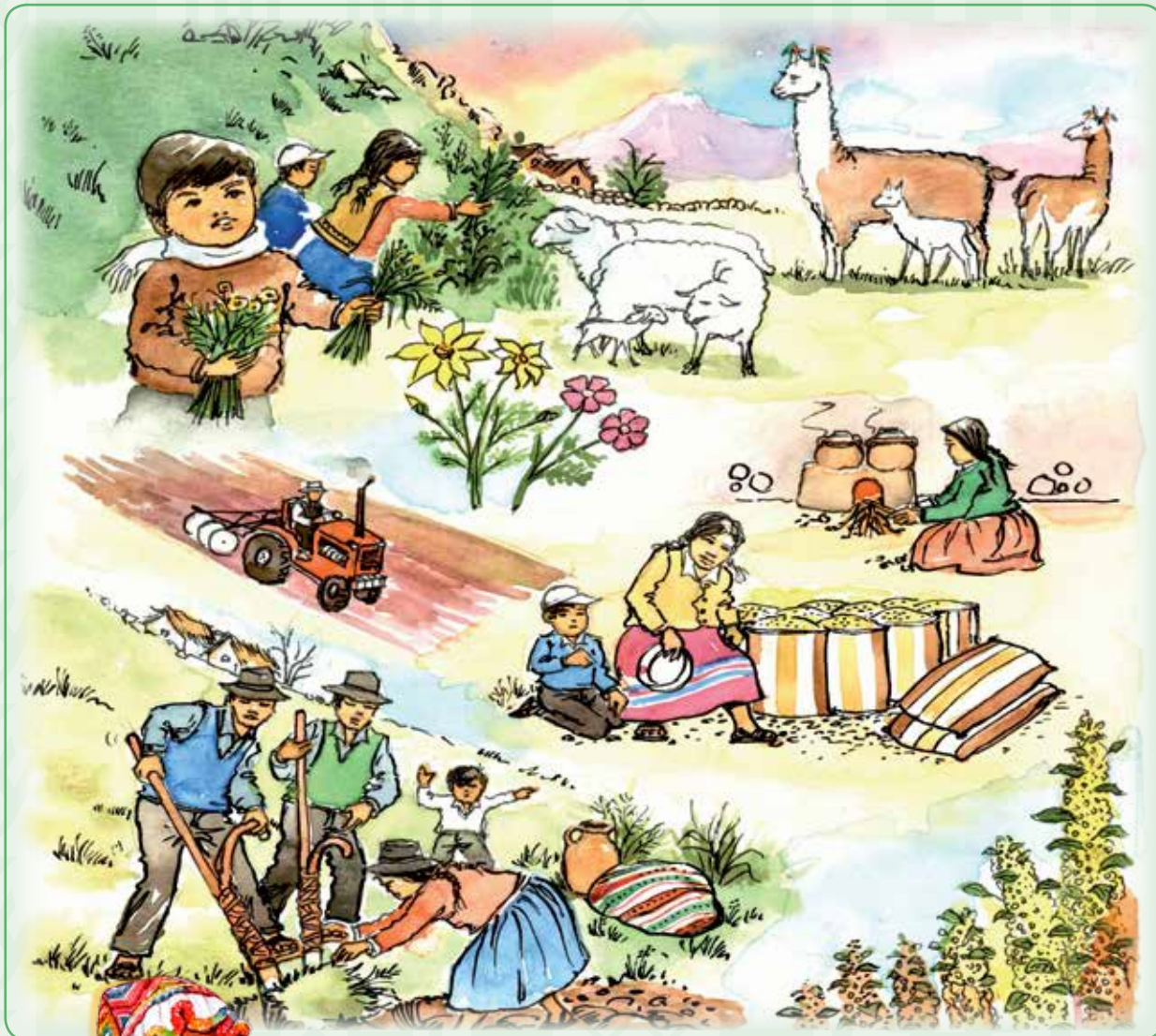
Yachaykuna

1.	Llamani wak'apa yachachiyninta riqsisunchik.	146
2.	Apukunamanta chakatakunamantawan rimasunchik	147
3.	Qichwa runapa kawsayninpi Apukunamanta ñawinchasunchik.	149
4.	Apu sallqantay qunqasqanchikmanta aktata qillqasunchik.	155
5.	Hamut'aspa yachaqaqasqanchikta qatipasun.	164

1

T'aqa

Ayllunchikpa kawsayninkunawan uywanakusunchik

Ancha munasqay masiykuna
kaykunatam kуска yachasunchik.

- Chuqllu puquchi pisquchamanta rimasunchik.
- Mikhuyninchik chaninchaymanta rimasunchik.
- Mikhuykunamanta ñawinchasunchik.
- Munasqanchik hawariyta qillqasunchik.
- Wak ayllukunapa qillqanmanta yachasunchik.

Chuqllu puquchiaq pisquchamanta rimasunchik

Qhichwa allpakunapiqa chuqllu puquirqamunña, hinallataq huk suyukunapipas tarpuykuna puqurimunqaña.

Uraypi tapukuykunawan yanapachikuspa huñupi chuqllu puquchi pisquchamanta rimasunchik.

1. ¿Chuqllu puquchiaq pisqucha maymantataq chuqllupa puqusqanta yachan?
2. ¿Chuqllu puquchiaq pisquchakuna huk killakunapi imata mikhuspataq kawsanku?
3. ¿Chuqllu puquchiaq pisqullachu chuqllupa puquyninmanta willawanchik?
4. ¿Ima nispataq chuqllu puquchiaq pisqu, mikhuy puquy qallarisqanta willawanchik?

Chuqllu puquchiaq pisquchapa willakuyninmanta huk yachaqta tapurikusunchik.

¿Ima nispataq chakrayuq chuqllu puquchiaq pisquchata rimapayan?

Sumaq q'apaq qurakunawan, pampa aniswan, salwiyawan, wira q'uyawan, insinsuyuwan alusimayuqwan ima qunqurchaki sayarispanku: Mamay sara mama sumaqtayá munakuq sunquykiwan thak kayniykita mast'ariwayku kay wakcha wawaykikunaman, mat'iy mat'iyta puquyuspayki q'aya wata kunanhina kamataqyá tarpaywayku, nispa sumaqta mañaykukunku q'usñichinku.

Yachaqpa willakuyninwan huñupi rimanakuspa yachayninchikta mat'ipasunchik.

¿Ima sallqa uywachakunataq qhulla mikhuykunapa paqarimuyninta willawanchik. Qillqay chaymanta siq'iy?

Mikhuyninchik chaninchaymanta rimasunchik

Manaraq rimachkaspa

Huñupi kamachinakuspa, hinaman siq'ikunata qhawaspa hamut'asunchik.

Ayllunchikpi mikhuynuna hinaqa manam mayqan mikhunakunapas maypipas kanmanchu.

Kinuwa mikhunaga ancha kallpata yuyaytawan quwanchik.

Kunanqa uraypi tapukuykunata qhawarispa, rimanakuspa qillqasunchik.

¿Ima mikhunataq ancha sumaqlaña? ¿imanaptin?

.....

.....

¿Chatara mikhunakuna allinchi mikhunanchikpaq kanman? ¿Imanaptin?

.....

.....

¿Imanaptintaq runa masinchikkuna manaña sara aqhata rurankuchu, chaypa rantintaga kula nisqanchikta upyanku?

- ¿Imanaptintaq ayllu mikhuynuna kawsayninchikpaq allin?
- ¿Chatara mikhuynuna ima sasachakuytataq apamuwanchik?

Mikhuyninchikmanta hamut'arquspaqa, tapukuykunata ñawincharquspa rimanakusunchik.

- ¿Imamantataq willakusunchik?
- ¿Pikunamantaaq willakusunchik?
- ¿Ima rikch'aaq rimaypitaq willakusunchik, chayta chimpuy? imarayku.

Chanin rimay

Ch'aqwa rimay

- ¿Maypitaq?, ¿ima p'unchawpitaq? , ¿ima pachapitaq rimanakusunchik?

Rimanakuchkaspa

Yuyaykusqanchikmanhina willanakusunchik.

Rimaspaqa kaykunatam qhawarinanchik.

- Yuyayninchikta rimayninchikman churaspa tapukuykunata tupachisunchik.
- Masinchikkunapa rimasqanta yupaychaspa sunquchakuywan yuyayninchikta rimasunchik.
- Masinchikkunap kasqanmanhina uyarichikuqhina rimasunchik.
- Hamut'ayninchikta ch'uyata rimasunchik.

Uyarina kaptinga.

- Masinchikkunap rimasqanta ch'inlla uyarisunchik.
- Chaninchasqa rimayta tarispa ancha yuyaywan qillqasunchik.

Rimanakuyta tukurquspa

Rimanakuypi rurasqanchikta chakatawan (X) chimpuy.

¿Yuyayninchikta rimayninchikman churaspa tapukuykunata allintachu tupachirqanchik?	
¿Masinchikkunap rimasqanta sunquchakuywanchu uyarirqanchik?	
¿Masinchikkunap rimasqanta sunquchakuywanchu uyarirqanchik?	
¿Masinchikkunap rimasqanta ch'inllachu uyarirqanchik?	

Mikhuykunamanta ñawinchasunchik

Manaraq ñawinchachkaspa

Masiykunawan siq'ita kуска qhawaspa willakuyta umalliqninta ñawinchasunchik. Chaymanta tapukuykunata kutichisunchik.

Qharimanta, saramanta
papamantawan

¿Imamantam kay
willakuy
Rimachkanman?

¿Maypitaq kay
willakuy
Kachkanman?

¿Pikunataq kay
willakuypi
kachkanman?

¿Imaynatataq
kay willakuy
tukukuchkanman?

¿Imapaqtaq kay willakuyta
ñawinchasunchik?

Ñawinchachkaspa

Willakuyta upallalla ñawinchasunchik. Hinaspa, yapamanta ñawinchaspa, tapukuyta tarispa kutichisunchik.

Qharimantawan saramantawan papamantawan

¿Sara sipas
imanaptintaq
kusillaña kasqa?

¿Imanaptinmi
Sara wasinpi
sumapta
qusanwan
kawsakusqaku?

¿Imanaptintaq
qharipa maman
yanqa Sarata
hasut'iykuran?
¿Imanaptin?

¿Qharipa
maman
allintachu
rurarqan?
¿Imanaptin?

¿Chiqanpaqchu
papa chayhina
kanman?

Yanawara ayllupis Sarawan huk
wayna masachakusqa, Saraqa
munay sipasmansi rikch'akusqa.
Payqa kusillañas kasqa, Sara
warmiqa allintas puchkayta,
awayta ima yachasqa.
Mikhunatapas pisi
mikhuykunallawansi achkhata
sumaqta wayk'uqapas, qullqitapas
allintas apaykachasqa. Chayrayku
wasinpiqa sumaqta qusanwan kawsakusqaku.

Qharip tayta maman, wawqinkuna, panankuna ima wak
llaqtaman purisqaku, hinas qharip mamanqa, Sara
qhachunninta wasipi saqisqa. Kay kuraq mamaqa
Sarataqa aqha rurananpaq kamachisqa, chaypaqsi q'apaa
kinuwallata saqispa nisqa:

–Aqhata aypaqtapuni ruranki, hatun raymiqa
qayllapiñam kachkan –nispa.

Saraqa chay pisi kinuwallawansi achkha sumaq misk'i aqhata
ruraykusqa. Qharipa tayta maman, wawqinkuna, panankuna
imas kutinpusqaku, hinas qharipa maman yaqa kikillanta
kinuwata qhawaspa, ukhullanpi yuyaykusqa –imaynanpitaq
mana kasuwanchu, mana aqhata ruraraqanchu, –nispa
qhachunninta k'aspiwan p'anaykusqa, chaymantataq
k'amisqa kayhinata:

–Qilla warmi, imallatataq tukuy
p'unchaw ruraraqanki –nispa.

Sara qhachunqa hasut'ichikusqanrayku
wañurqapusqa. Chaymantañas,
llapanku Sarapa sumaq achkha
aqha rurasqanta rikusqaku, hinas,
llapanku waqayta qallarisqaku,
qharipa maman pantasqanmanta.

Waynaqa wak warmiwansi yapamanta
masachakusqa, qhipa warminqa wira Papas kasqa. Kay
qhachunqa manas imatapas allintachu rurasqa, manas
wayk'uyta yachanchu, manas sipas Sarahinachu
kasqa, millay wirallaña purisqa, chayraykus llapan

runakunawan chiqnichikusqa. Chay qharip mamanpa huchanmantas, kunanqa qilla warmikuna, qhilli warmikuna kanku.

Kay willakuymi qhawarichiwanchik, wayna sipaswan chayraq masachakuspa tiyachkaptinku, qharip maman mana allin kawsayman churasqanmanta.

Q'ipi qillqa willakuymanta qillqasqa.

Qillqay musuq simikunata

Huñupi ñawinchaspa rimasqaykichikmanhina yuyaymanaspa, kay llikachasqa siq'ip mañakusqanmanhina qillqay.

Qharip mamanpa rurasqam.
Qillqay

¿Allinchu karqan? ¿Imanaptin?
Qillqay

¿Imaynam Warmi Papa kasqa?
Qillqay

¿Chiqapchu kanman?
¿Imanaptin?
Qillqay

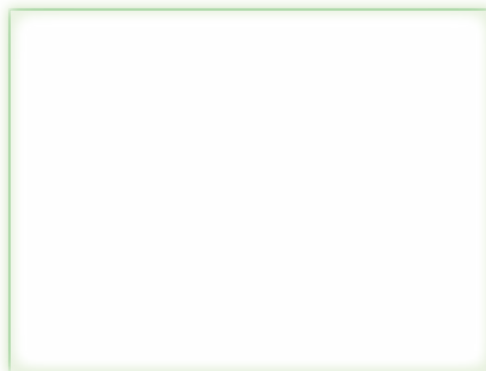
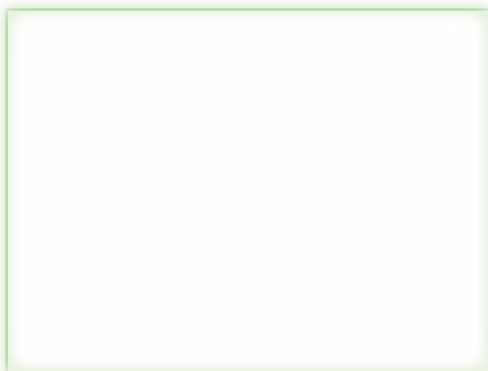
Kay tapukuykunata chaninchasunchik.

- ¿Ima ruraykunamantam kay willakuyta qillqasqaku?

- Ñawinchasqayki qillqasqapi aswan allin hamut'aykunata akllaspa qillqay.

Qillqasqapi siq'ikunata qhaway, chaymanhinataq tapukuyta kutichiy.

Hawariypa siq'inkuna qhawasqaykimanhina ima siq'ikunatatataq yapawaq.

Ñawinchayta tukurquspa

Kay tapukuyta qhawarispa ancha yuyaywan uraychanpi qillqay.

¿Imamantataq kay qillqasqa riman? ¿Manaraq ñawinchachkaspa nisqaykimanhinachu? Chakatawan churay.

Arí

Manam

¿Imanaptin?

Allinta ñawinchaspa tinkunachisunchik 1, 2, 3 mana chayqa 4 yupaywan qillqakuna kasqanmanhina.

1. Sipas Saraqa

- () Munay sipasmansi rikch'akusqa.
- () ...allintas puchkayta, awayta ima yachasqa.
- () Mikhunatapas pisi mikhuykunallawansi achkhata sumaqa wayk'uqpas.

2. Sipas Papaqa

- () ...Chayrayku wasinpiqa sumaqa qusanwan kawsakusqaku.

3. Qharip
mamanqa

- () Sasachakuyta rikhurichisqa.
- () Ñak'akusqa mana allin rurasqanmanta.
- () ...hasut'iykusqa, chaymantataq k'amisqa.

4. Qhariqa

- () Huchanmantas, kunanqa qilla warmikuna, qhilli warmikuna kanku.
- () ...mana allin kawsayman churasqanmanta.
- () ...Sinchi mikhuysapa kasqa.

Hawariy ñawinchasqanchikmanhina kaqninkunata qillqasunchik. Chaymanta, iskaynin tapukuykunata kutichisunchik.

Qallariy

Sunqu

Tukuynin

Hawariy ñawinchasqaykimanhina siq'ichasqa qillqata tukupasunchik.

Sasachakuy

Ch'uyanchaynin

Qharipa maman qhachunninta
hasut'iykusqa, chaymantataq
k'amisqa.

Huñupi ñawinchaspa tapukuykunata kutichisunchik.

1. Imaynatam sunqunchikta churarqan kay hawari ñawinchasqanchik.
2. ¿Maypitaq kay hawari rurakusqa?
3. ¿Imamantam rimasqa kay qillqa?

Tapukuypa nisqanmanhina tupachispa, qillqana mayt'unchikpi yuyaykusqanchikmanhina qillqasunchik.

Qharipa mamanpa rurasqanmanta ¿ima niwaqchiktaq? ¿Imanaptin?

Hawariy ruraypi qillqankunamanta ¿ima niwaqchiktaq? ¿Imanaptin?

Hawariy ñawichasqanchik allin kawsay tarinapaq yanapawasunmanchu.

Kunanqa qillqa mayt'uykichikta mañanakuspa pantasqaykichikta maskhaspa masiykichikman qhawaspa ch'uyanchananpaq willaychik.

Siminchikta yuyaymanasunchik

Hawariy ñawinchasqanchikpi **rimay** qillqata qhawasunchik: "Qharip tayta maman, wawqinkuna, panankuna ima **wak llaqtaman** purisqaku".

Rimay qhawarinapaqqa kayhinata rurasunchik:

- Riqsisunchik ruraqta, rurasqata, rimanata riqsipasunchik.

"Qharipa tayta maman, wawqinkuna, panankuna ima **wak llaqtaman** purisqaku,"

↓
Ruraq

↓
Rurasqa

↓
Rimana

- Sapallayki ruraqta, rurasqata, rimanata riqsipaspa t'aqay chaymanta qillqay.

Sipas Saraqa chay pisi kinuwallawansi achkha sumaq misk'i aqhata ruraykusqa.

Qichwa siminchik qillqayqa kayhina sinrichasqan kanan:
RURAQ + RURASQA + RIMANA (R+R+R)

Munasqanchikta hatun kusikuywan qillqasunchik

Huñupi ñawinchaspa kay hawariy qillqasqap sayayninta qhawaspa rimasunchik.

Hampipakuq wakcha runapa musquynin

Qallariy

Wayt'anpuqa, huk hampipakuq wakcha runachas kasqa, chaysi, qhapaq runap wasinta hampiq risqa. Taksalla, huch'uy makilla, manchay pisi sunqullas chay runachaqa, p'achallampas thantay thanta kasqa.

–Runachu icha ima supaychu kanki –nisqa, warmi qhari qayllanpi tapusqaku. K'umuykuspa, runachaqa imatapas kutichisqachu. Mancharisqa, ñawillanpas chiri, upallalla hampi khipun rikrayusqa sayasqa.

–¡Ah! Wiksa nanayllatapas hampiyta yachanchá, muñallawanpas chay mana mana rikuy makinwan yachanchá hap'iyta. ¡Apay kay p'ukuta! –Nispa kamachinta qhapaq runaqa nisqa.

Qunquriyuspa, Wayt'anpullaqa, qhapaq runapa makinta much'aykusqa, hinaspa, kamachiyninpa qhipanta wayk'una wasiman risqa.

Kurkuchanqa huch'uychalla, kallpanqa llapan runapahinas kasqa. Lliw ima kamachisqankunatapas Wayt'anpuqa allinta rurasqa.

Uyanpas mancharisqahinallas; chayraykus wakin qhapaq runakuna runachata qhawaspa asipayasqaku, wakinñataq khuyapayasqaku. “Wakchakunap wakchanmi; killa wayrapa churinchá, llaki sunqu”, wayk'uq warmipas ninsi: Huk tufas Wayt'anpuchaqa Kayhinata musqukusqa:

–Umalliq Angil: kay qhapaq runap kurkunta chay quri kupapi wanquyrup misk'iwan, chakinmanta umankama llusiyykuy, llut'aykuy; makiyki llamp'u phuruhina kachun, –nispa hatun Taytanchik Umalliq Angilta kamachin. Hinaspa, t'ika makinwan, Umalliq Angil, kurkuchaykita ch'uyay wanquyru misk'iwan, umaykimanta chaki silluykikama llusiyykuy, llut'aykuy. –nin, chaysi qhapaq runaqa kusiqañña asipakun.

Hinamantaqsi, –Kay wakcha runachapa lliw kurkunta chay waka hayaqinwan ¡wiwulla! umanmanta chaki sillunkama llusiyykuy, llut'aykuy –nispa kamachin. Hinaspa, llamp'u makinwan, machu Angil, umaymanta chaki silluykama, p'ukumanta hurquykuspa chay waka hayaqinwan llusiykuwan. P'inqasqa, asnariq waka hayaqinwan qayllaykipi, chay llipliy hanaq pachap k'anchariyninpi rikhurirquni.

–Chayllapichu musqukuyniyki tukukun. Nispa nin qhapaq runaqa.

–Manam taytay. Hatun Taytanchikmi, ñawpaqinchikpi yuyaymanachkan, hinaptinmi, qayllanpi rikhurirkuptinchik, hukmanta qamtaraq, ñuqataraq hanaq pacha hunt'a ñawinwan qhawaykuwanchik, tuta p'unchawta huñuspa, yuyayta qunqayta huqarispa. Chaymantañataq nin:

–Ñam qamkunawan Angilkunapa ruranan rurasqaña. Kunanqa ¡Llaqwanakuychik! as asllamanta unayta, ¡Chaykamalla! ninaykama.

Chaysi, Taytay, ayallaña uyantin llaqwaykuwanki, ñuqataqsi llaqwaykuyki. Chay musqukuy uyarisqanmantapachas qhapaq runaqa, manaña Wayt'anpuchata saruchasqañachu.

Tukuynin

Huñupi, tapukuykunata rimaspalla kutichisun.

¿Imaynam
Wayt'anpu
kasqa?

¿Imaynatam
Wayt'anpu
qhapaq
runawan
kawsasqaku?

¿Wayt'anpu
imaynatam
musquskusqa?

¿Imaynam
hawariypa
sayaynin
kasqa?

**Kay iskaynin qillqata ancha yuyaywan qhaway.
Chaymanta, mayqin qillqataq kikin willakuqpa willakuynin
kanman. Rikhuchiy icha chakatawanpas chay qillqaman
churakuy, hinaspa, masiykiwan kuska yuyaymanaychik.**

- ☐ Umalliq Angil: kay qhapaq runapa kurkunta chay quri kupapi wanquyruqa misk'inwan, chakinmanta umankama llusiykuy, llut'aykuy; makiyki llamp'u phuruhina kachun, -nispa hatun Taytanchik Umalliq Angilta kamachin.
- ☐ Musqukuy uyarisqanmantapachas qhapaq runaqa, manaña Wayt'anpuchata saruchasqañachu.

Qampuni hawariypa
paqariyninkunata
willakuptiykin ninchik
Rimay nispa.

Rimaqqa
"ni" nisqapi
tukukun.

Rimaqpi hawariy qillqasqaqa
kaynikunayuqmi kanan:
"Qallariy", "Sunqu", "Tukuynin"

Manaraq qillqachkaspa

**Awichuykunap hawariy willawasqankuta yuyachkaniraqmi.
Munaspayqa kay hawarikuna yuyasqaymanhina atiymanmi
qillqayta. Kay tapukuykunawan yuyaykunata sinrichasaq.**

Kaymi hawariy akllasqay:

Kayraykutaqmi akllarqani:

Hawariypi willakuq runataqmi kanqa :

Paytaqchá kay hawarita ñuqapas kanmanhina willakunqa.

Kay hawariy qillqasqa kanqa :

Hawariy qillqaykita ¿ima rimaypitaq qillqanki? Chayta, chimpuy.

Chanin rimay

Chaqwa rimay

Imarayku: _____

Iskaynin tapukuyta kutichispa kay tapukuykunamanhina llikachasqa tawak'uchuta ruraychik.

- Hawaripaq runankuna pikunataq kanqa.
- Kay runankuna imayna rikch'akuyniyuqtaq kanqaku.

Allichakusun hawariy qillqanapaq.

Kunanqa yacharunkiñataq, hawariyta imamantas qillqanki chayqa, kay tapukuykunawan yanapachikuspa sapanka yuyaykusqaykita sinrichaspa qillqana mayt'uypiki qillqay.

Qallariynin

Hawariypa **qallariyninpi**. ¿Ima willakuytataq qillqasunchik? ¿Imaynatataq qallarisan? ¿Runankunata imaynatataq qallarichisan? ¿Maykunapitaq kay willakuy kanqa?

Sunqun

¿Ima **sasachakuytaq** kanqa? Kay sasachakuy ¿imaynatataq qallarinqa? Llapanku umalliq runa imaynatataq wakin paqarimuyninmantapacha ¿imaynatataq runankuna kawsanqa? ¿Ima t'inkiq simikunawantaq hawariykita qillqanki runakunawan rimanakunqa? Sasachakuypa.

Tukuynin

¿Imaynatataq hawariy **tukukunqa**? Sasachakuy ch'uyanchaypi ¿pikunataq yanapakunqa?

Qillqachkaspa

Wichay qillqapi allichakusqaymanhina hawariyta qallariy
qillqallapiraq qillqasun.

Qallariy

ruraykunata, maypi,
hayk'a pachapi
kasqanta. **Rimaq
runapi**, hawari
willakuq runawan
riqsichisaq.

Hawariypa
sasachakuyninpi
ruraykunata,
tupaykunata
simi
t'inkiqkunawan
yanapachikuspa
qillqani (Chaysi,
chaymanta,
hinaptinsi, ...).

Hawariypa
tukukuyninta,
tukunapaq simi
t'inkichikunata
qhawaspa
qillqasaq
(Tukupayninman,
hinaptinsi, ...)

Hawariy qillqasqa
tukurquspa
sutiya qillqasaq.
(Qillqaqpa sutin).

Qillqayta tukurquspa

Hawariy qillqasqanchikta masinchikwan mañanakuspa qhawasun, chaymanta tapukuykunata kutichisun “arí” nispa, “manam” nispapas tupasqanmanhina.

¿Rimaq runapichu kay hawariy qillqakusqa?

Kay hawariy qillqapi ¿kayninkuna kasqachu?: **Qallariy, sunqu, tukuynin**

¿Runankunapa riqch'akuyninta, rurayninta riqsichinchu?

¿Kallpachakuq, kusichikuq qillqawanchu rurakusqa?

¿Maykunapitaq kay hawariy rurakusqa?

Hawariy qillqanchik ch'uyanchanapaq yanapakuaq qillqakunata rurasun.

Masinchikpa niwasqanchikmanhina, hawariy qillqanchikta allichaspa yapamanta qillqapasun qatiq qillqasqata.

Wak ayllukunamanta ñawinchasunchik

Manaraq ñawinchachkaspa

Tapukuykunata ñawinchaspa kutichisunchik.

1. Ñawinchayta qallarinaq yuyaymanasunchik. ¿Pikunam siq'ipi kachkanku? ¿Imahinatam kawsankuman? ¿Imapaqmi qillqamunkuman karqan?
2. ¿Kay qillqata imapaqtaq ñawinchasunchik?

Ñawinchachkaspa

Kay qillqamanta yuyaymanasqanchikmanhina qhawarisunchik.

Ashaninka runa masinchikkunap kawsaninmanta

Ashaninka runakunaqa Satipu, Chancha Mayu, Pichis, Pichari, Wahu Uru pampa; Kimwiri, Lluchiqwa, Atalaya, Yuruwa, Purus, Tampu Pata ima allpakunapim tiyanku. Paykunaqa ayllunkuwan, llaqta masinkunawan yanapanakuspankum sumaqta kawsakunku. Huñupim imatapas ruranku, lliwchankum yanapanakunku. Ima mikhuy kaptinpas llapallan mallichinakunku, paykunaqa manam sapan wiksachu kanku. Uywata tarispankupas lliw aylluntinmi mikhunku. Mana riqsisqa runa llaqtankuman chayaptinpas hatunkaray matipim masatuta qaraykunku. Paykunaqa manam qullqi tariyllapichu kakunku, paykunaqa mana piqpa rimapayasqam kaqllapi mikhukunku, samanku, puñunku ima. Paykunaqa manam qichwa runakunahinachu imatataq kunan mikhusaq, imatataq paqarin mikusaq, imatataq illarimuyta mikhusaq, imatataq chawpi p'unchaw mikhusaq, imatataq puñunaypaq mikhusaq nispachu sapa p'unchaw llakikunku.

Manam kikinkupurallachu sumaqta kawsankuqa, uywakunawanpas, sach'akunawanpas, mayukunawanpas allinta rimanakuspam kawsanku.

Masiykunawan rimanakuspa kaykunata rurayku.

- Yapamanta kay qillqasqata t'aqa t'aqapi yanapanakuspa ñawinchasunchik.
- Puka qillqata tarispaqa sayaychik, ñawpaqta qamkunallaraq ñawinchasqaykichikpi puka qillqapa rimayninmanta rimaruychik, hinaspa, llikachasqa siq'ipi chay qillqakunapa rimayninta qillqaychik. tukunapaqtaq yachachiqwan simi qullqawanpas yanapachikuspa puka qillqakunapa rimayninta ch'uyanchaychik.

Qillqakuna	Rimaynin (Ima ninantaq)

ñawinchayta tukurquspa

Ñawinchayta tukurquspa tapukuykunata kutichisunchik.

1. ¿Wawqinchik Ashaninkakunawan ñuqanchikwan ima kawsaykunapitaq rikch'akunchikchu?, chaymanta, ¿ima kawsaykunapitaq mana rikch'akunchikchu? (Ñawinchasqaykita, rimasqaykita yuyarispa kay llikachasqa siq'ipi qillqay).

Kawsayninchikman rikch'akuqkuna	Kawsayninchikman mana rikch'akuqkuna

2. ¿Pikunamantam qillqasqa rimasqa?

.....

3. ¿Ima ruraykunamanta qillqakusqa?

.....

4. Ñawinchasqayki qillqasqapi aswan allin hamut'aykunata qillqay.

Ñawinchaspa kutichisunchik.

1. “**Ashaninka** runakunaqa Satipu, Chancha Mayu, Pichis, Pichari, Wahu Uru pampa; Kimwiri, Lluchiqwa, Atalaya, Yuruwa, Purus, Tampu Pata ima allpakunapim tiyanku. Paykunaga ayllunkuwan, llaqta masinkunawan yanapanakuspankum sumaq kawsakunku. Huñupim imatapas ruranku, lliwchankum yanapanakunku”.

Huñupi

Kay simi qillqa nisqanmanhina ¿ima ninantaq?

2. “Mana riqsisqa runa llaqtankuman chayaptinpas hatunkaray matipim masatuta qaraykunku”.

- Kay willakuy qillqaq imaniwachkanchiktaq.

... hatunkaray
matipim masatuta
qaraykunku

Qillqaq, kay qillqawan imatataq
sunchakunanchikta
munachkan.

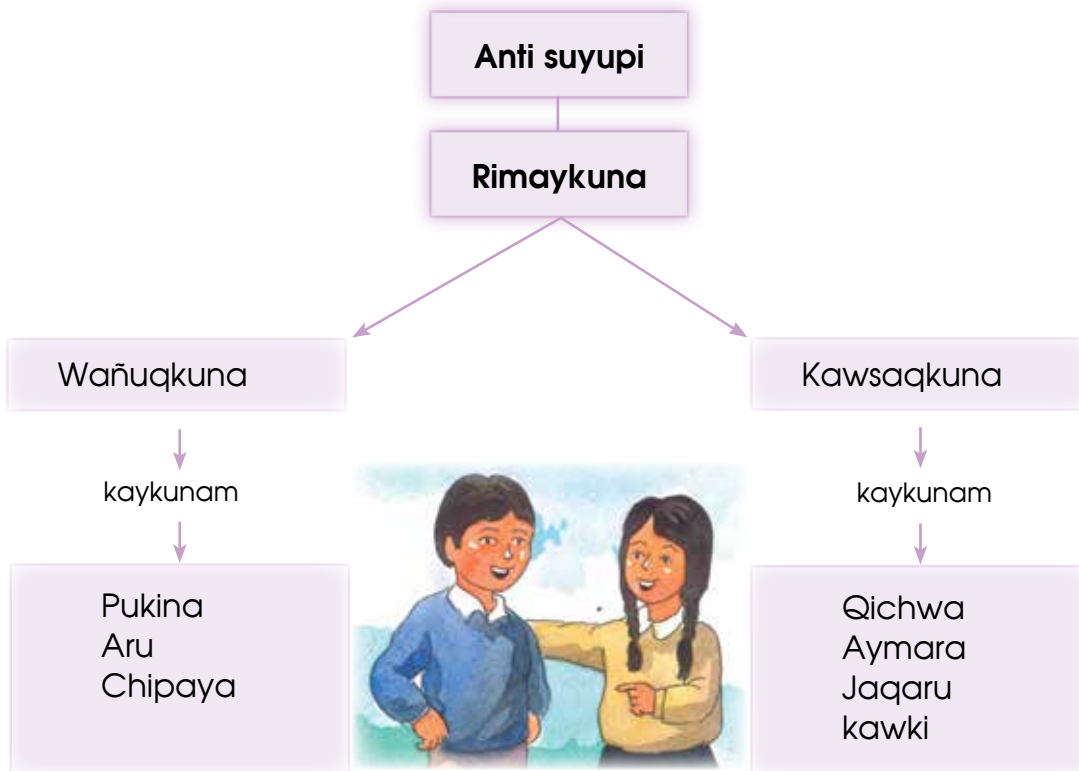
3. Huñupi rimanakuspanchik, ¿imaynatataq qillqasqap yachachikuyninwan kawsayninchikta kallpachasunman?

4. Tiyasqanchik ayllupi taqwirisunchik, chaymanta, ¿imaynatam ñuqanchikpura yanapanakunchik? ¿Imanaptin?

Siminchikmanta rimanakusunchik

Siq'ita qhawaripa masinchikkunawan rimanakusunchik.

1. Llikakunata qhawaripa tapukuykunata kutichisunchik.

- ¿Imamantam kay llikapi wawqinchikkuna rimachkanku?
- ¿Maypitaq wañuq simikunari rimakurqan?
- ¿Imatataq kawsakuq siminchikkuna mana wañunanpaq rurachwan?

2. Yachakuq masiykiwan rimasqaykichikta uray siq'ipi qillqaykuy.

A large, empty rectangular box with a light green background, intended for the student to write their response to the second question.

Achkha ayllukunam kanchik, chaymi rikch'aa rimayninchik. Ichaga kaqllataqmi yuyaykunapas sapanka aylluqta kallantaq.

Hamut'aspa yachaqasqanchikta qatipasun.

¿Imata rurasunchik qillqasqanchik qhawachinanchikpaq?	Kay p'unchaw hawariy qillqasqanchik rikuchiy chayamunmi
¿Imata rurasunchik?	1. Hawariy qillqasqanchikmanta mayt'uta rurasun. 2. Musuq hawariykunata qillqasunchik. 3. Hatuchacha qillqaykunata hawariy rurasqanchikmanta rurasun. 4. Hawariykunamanta raphipi tapukuykunata qillqasunchik. Chaymanhina uyariqkunawan rimananchikpaq. 5. Hawaypi runankunahina pukllaspa huk hawarita willasunchik. 6. Huch'uy qillqakunata yachaqasqanchikmanta rurasunchik.
¿Imaynatam wakichisunman?	Huñunakuspa Pikunam umallinga sapanka llamk'ayta qhawarisun
¿Pikunam ruranqa?	Lliw yachaqana wasimanta irqikuna, yachachiq, tayta mamakuna ima
¿Hayk'aqmi rurasunchik?	Kay t'aqata tukuspa

Yachaqasqay

Yanapawanqa

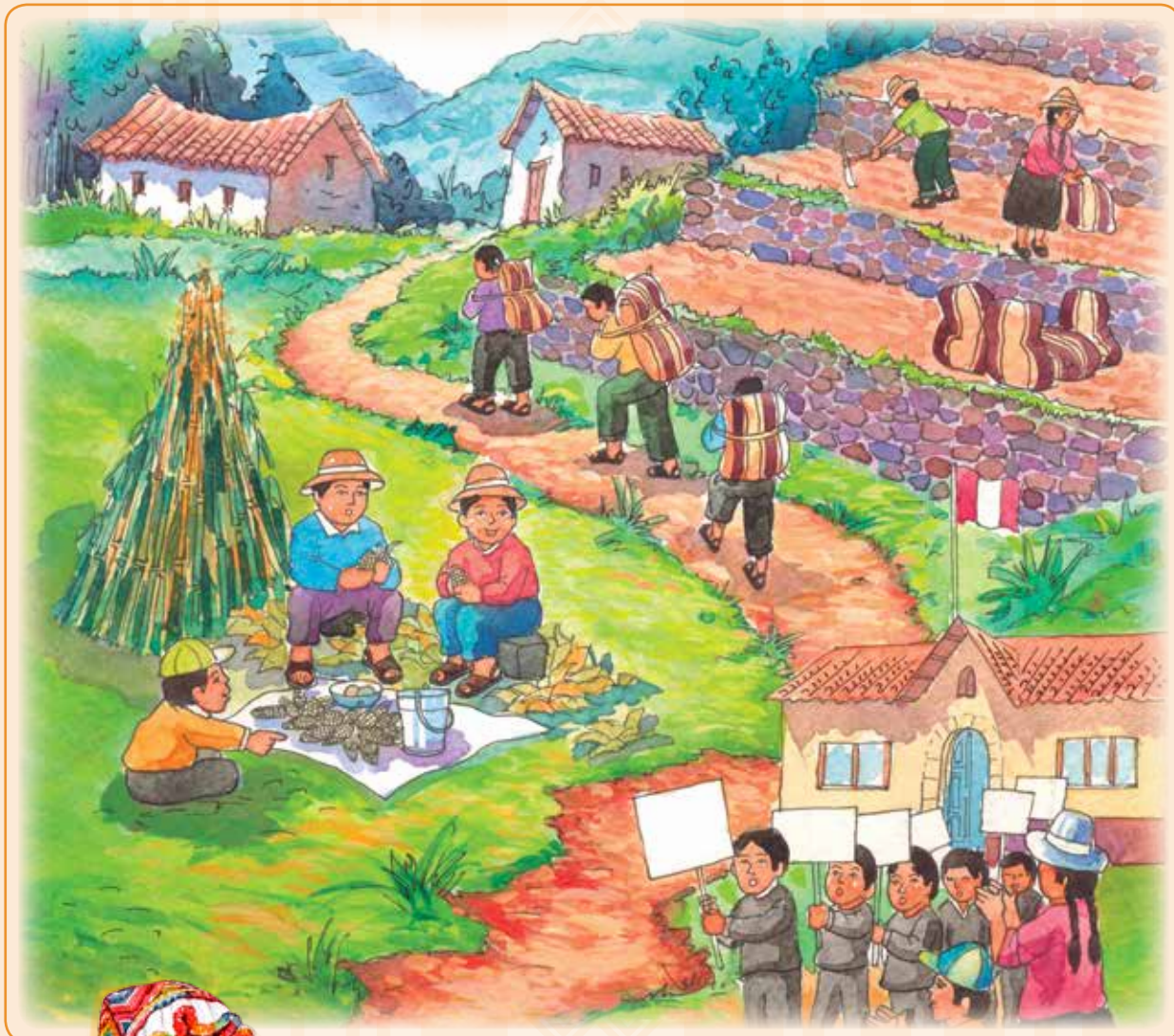

Allinta chaninchaspa hamuq yachaykuna ta'qwirinapaq allichakusunchik.
Kusa...

2

T'aqa

Ayllunchikkunapi aymurasunchik

**Ancha munasqa masiykuna
kaykunatam kуска yachasunchik.**

- Añaspa hasp'isqanmanta yachasunchik.
- Ayllukunapi aymuraymanta rimasunchik.
- Mikhuykuna aymuraymanta tiqsichayta ñawinchasunchik.
- Mikhuykuna saminchayta, waqaychayta tiqsichayta qillqasunchik.
- Tiqsi muyupi mitankuna tikrakusqanmanta yachasunchik.

Añaspa hasp'isqanmanta

Huñupi kamachinakuspa huk Yachaqta tapukusunchik añaspa hasp'iyninpa yachachikuyninta, chaypaq, kay tapukuykunawan yanapachikusunchik:

Yachaqpa wasinta imaymanachakunata apaykukuspachu rinanchik.

1. ¿Imakunatatap tapukusunchik?
2. ¿Yachaqpa willawasqanchikta imaynatataq uyarisunchik?
3. ¿Imaynatataq kamachinakusunchik kay willakuykunata huñuspa waqaychanapaq?

Yachana wasiman kutiykamuspa huñu huñupi yachaqpa willakuyninta yuyaymanaspa rimanakusunchik chaywan yachayninchik mat'ipanapaq.

Tukunanchikpaq, sapankaman t'aqa t'aqapi rimasqanchikta ñawpaqman llusispa qhawachinakusunchik. Chaymanhinataq, pantasqanchikta ch'uyanchasunchik.

Kay sallqa uywachaq runamanta asna hisp'ayninwan hark'apakuspan qaqa t'uqkunapi tiyan. Sillunkunawan allpata hasp'ispa wasinta ruran, chaypi hatuchaq k'urpakunata hurqun chayqa: "allin papa aymuray wata kanqa".

Añasqa manam tiyanallanpaqchu t'uqun, paykunaqa kuruta maskhaspa hasp'illankumantaqmi, chaypi ñut'u allpata hasp'imun chayqa, mana allin papa aymuray wata kananpaq, chayhina kaptinqa papa llamk'aq runa ancha llakisqa purinqaku.

Yachaqta uyarisqanchikmanhina qillqasunchik yachayninchik mat'ipanapaq _____

Llaqtanchikpa aymurayninmanta rimasunchik.

Manaraq rimachkaspa

Masiywan ancha yuyaywan iskaynin siq'ita qhawaspa rimanakusaqku.

- ¿Ima sasachakuykunatataq tarirqanki iskaynin siq'ipi?
- ¿Imaynanpitaq allin aymuray wata, hinallataq mana allin aymuray wata kasqanta yachasunman?

Siq'ipa kaqninkunata qhawarispas akllasunchik, chaymanta, kay urayninpi yuyaykunap nisqanmanhina sinrichasunchik:

1. Siq'ikunata ukhunmanta hawakama qhawarispas utaq hawamanta ukhunkama qhawariy.
2. Ñawpaqinchikmanta ñawinchikpa aypasqankama, ñawinchikpa aypasqanmanta ñawpaqinchikkamapas.
3. Lluq'imanta pañaniraqman, pañamanta lluq'iniraqmanpas.

Siq'ip kaqninkunata qhawaspa akllanapaqqa kay rimaykunawanmi rurasunchik: pañaman, kayhina, ukhupi, qhipapi, chawpipi, patanpi... khayna rimaykunawanmi ima ruraytapas taripasunchik.

Ama qunqaychu kay iskaynin siq'ikunamantam rimaspalla tiqsichanayki, chaypaqtaqmi kay rimaykunawan yanapachikunki: chaykama, hinallataq, payhina, manahinaqa,...

Rimanakuchkaspa

Kunanqa ñataq iskaynin siq'ikunapa kaqninkunata allintaña riqsirpanchik chayqa, tiqsichayta qallarisunchik. Simikunata allinta t'uqyachisunchik. Kurkunchikwan, makinchikwan yanapachikuspa tiqsichasunchik.

Rimanakuyta tukurquspa

Tiqsichayta tukurquspaqa llamk'ayninchikta qatipasunchik.

Ruraykuna	Arí	Manam
Rimanallawanmi ruraraqani manataqmi kaq rimanallawanchu ruraraqani		
Siq'ipa allin kaqninkunallatam akllaraquni		
Suti t'ikrachikunawan yanapachikuspan yachaykunata qispichini		
Siq'ikunapa llimp'inta riqsichirqani		
Rimaykunata tinkunachikpa hatallirqani		
Kayhina rimaykunawan hatallichini: pañanman, huñusqaman, ukhunman, qipanman, chawpinman, patanman, hukkunamanta ima		

Mikhuykuna aymuraymanta ñawinchasunchik

Manaraq ñawinchachkaspa

Kunan inkaraymi killapiqa llapallam ayllunchikkuna aymurayta qallarinkuña. Huñupi masinchikkunawan rimanakusunchik imayna aymuranapaq allchakuyninchikmanta. (qallarinapaq imatam rurasunchik, haywakuyninchikta imaynatam rurasunchik...)

Masinchikwan, qillqasqap sutinta ñawinchasunchik, chaymanta qillqasqap siq'inta qhawaspa rimanakusunchik. Yachayninchik mat'ipanapaqtaq tapukuykunata kutichisunchik.

1. ¿Ima qillqasqataq kanman? Akllaspayki chakatawan (X) churaykuy.

Hawariy

☐

Willakuy

☐

Ruraykuna

☐

Tiqsichay

☐

¿Imanaptin?

2. ¿Imatataq qillqasqa willawachkanchik?

.....

.....

Yuyayniykimanhina ¿imapaqtaq qillqapi siq'ikunata churanku? Tapukuy kutichiq runtuta p'akiy.

Qillqakuna
mat'ipanapaq

Qillqakuna
watunapaq

Yanapakun
qillqasqap
aswan allin
yuyayninkuna
hurqunapaq

Tukunapaq. Hamuq tapukuyta kutichisunchik.

¿Imapaqtaq ñawinchasaq?

.....

.....

.....

.....

Rimanakusqanchikmanhina qillqasqata ñawinchasunchik.

Papa akillaymanta

Ayllunchikmanta q'alan runa masinchikkuna aymurayman purinchik, qayna wata papa muhukuna tarpusqanchik aymuraq.

Aymurayta qallarinchik kinuwata, qañiwata t'iraspas, ch'uyachaspa ima, tukuspataq qhapaq sitwa wayra killapi k'upanapaq waqaychanchik, wayra killapi

wayrachinapaq. Chaymanta illakuta, isañuta, uqata, papata ima aymuranchik, kay mikhuykunataqa kastilla simipi tubérculo nispa sutiyanke, aymuranchik imaymana rikch'aq papata: lumuta, p'itikiñata, imillata,

qumpita, ruk'ita, ukukuri, linlinhinchu, puquyata ima. Papata aymuraspataq muhukunata **akllanchik**, chay muhuqa munay ch'uya mana kuruyuq, ñawisapa, lluchk'ay lluchk'ayraq kanan, chaymanta allinta tarpunapaq waqaychanchik;

qhapaq sitwa uma raymi kantaray killapi tarpunaykupaq.

Chaymanta, papataqa ch'uñupaq, murayapaq, mikhunapaq ima akllanchik.

Achkha urin papa hinaqa chhalanapaqpas akllakullantaq, chaywan wawakunapaq imaymana p'acha, qillqa mayt'ukunata ima rantiyku; wasipaqpas wak mikhuykunatapas: arus, phirus, asukarkunata ima rantillaykutaq.

Simi qullqa

Wakin **Rimanata kunan pachapi** qillqasqakunata siq'isunchik, chaymantataq mana riqsisqa qillqakunamanta rimaychik.

Ñawinchayta tukurqusa

Llamk'aq masiywan tapukuykunata kutichisaqku.

1. Qillqapi siq'ikuna qhawasqaykimanhina, ¿ayllukunapi kay llamk'aykunallachu kanman? ¿Imanaptin?

2. Manaraq ñawinchachkaspanchik raphipi 2 tapukuykunata kutichirqanchik, hukninmi karqan: ¿Ima qillqataq kanman?, ¿imatataq qillqa willawachkanchik?, ¿Allintachu kutichirqankichik? ¿Imanaptin?

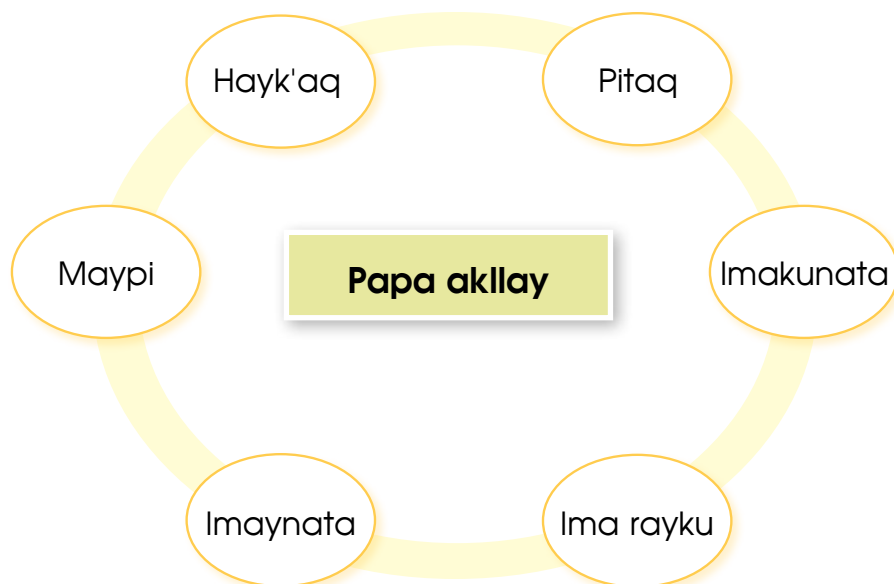
Qillqasqap munayninta ñawinchaspa chakatawan (X) churaykuy.

Machwa
imayna
akllasqankumanta

Papa, uqa
imayna
akllasqankumanta

Papa imayna
akllasqankumanta

Qillqapi ruraykunata sinrichaspa siq'ita hunt'apasunchik.

Ruraykunata allinta ñawinchaspa tukupasunchik.

1. Qillqapa nisqanmanhina **rikch'ayninkunata** qillqasunchik.

Aymuray

Akllay

2. "Achka urin papa hinaqa chhalanapaqpas akllakullantaq, chaywan wawakunapaq imaymana p'acha, qillqa mayt'ukunata, ima rantiyku; wasipaqpas wak mikhuykunatapas rantillaykutaq"...Qillqapa nisqanmanhina ¿imaraykutaq mikhuyninkuta chhalakunku?

3. ¿Imanaptintaq, papa aymuraypi muhukunata akllayku, chay muhuqa munay ch'uya mana kuruyuq, ñawisapa, q'alay q'alaraqsi kanan? ¿Imarayku?

Masinchikkunawan kуска rimaykuna hurqusqata ñawinchanchik, chaymanta, yanachasqa simikunata ama pantachispalla t'ikranapaq huk simikunata akllaspa chakatawan churaykuy.

1. "**Ayllunchikmanta** q'alan runa masinchikkuna aymurayman purinchik,..."

K'ikllunchikkunamanta

Llaqtanchikkunamanta

Pampakunamanta

2. "**Aymurayta** qallarinchik kinuwata, qañiwata t'iraspa, ch'uyanchaspa ima, tukuspataq qhapaq sitwa wayra killapi k'upanapaq waqaychayku, wayra killapi wayrachinapaq".

T'irayta

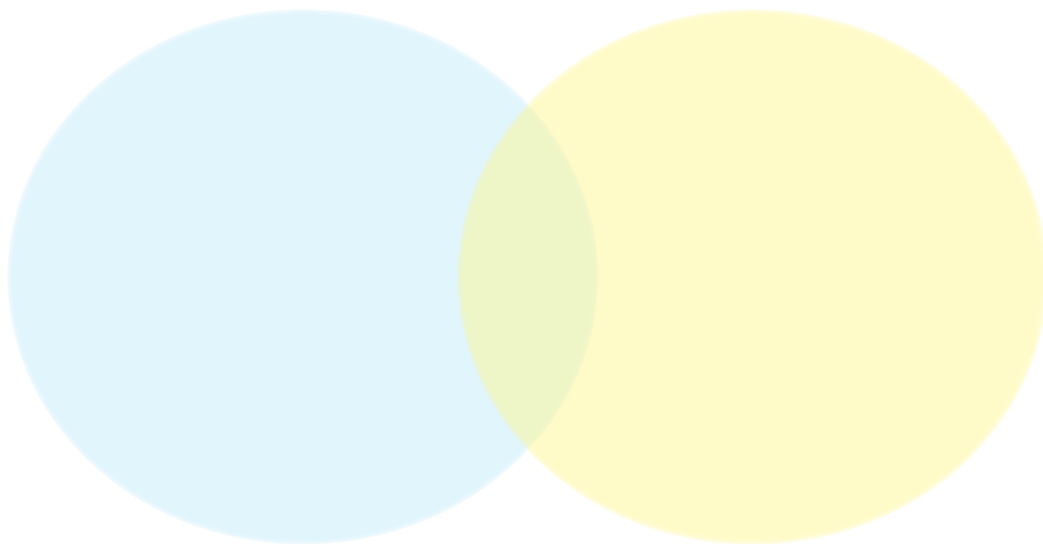
Apayta

huqariyta

Iskaynin qillqakunata uray kaq muyu-muyu siq'ipi qhawaspa, kasqanman rikch'akuqta mana rikch'akuqtapas qillqay.

Willakuy qillqa

Tiqsichay qillqa

Tapukuykunata rimayllapi kutichisunchik.

1. ¿Imaniwaqtaq papa akllaymanta?
2. ¿Imanaptintaq kay llamk'aykuna chinkapuchkanña?
3. Aynipi llamk'ayta qhawayniykimanhina ¿ch'ulla llamk'aychu chinkachipuyta munachkan?

Tayta mamayman qillqasqa ñawinchasqayta willasaq, chaymanta tapusaq asway ñawpaqta imaynam papa akllay karqan.

Kunanqa, ancha yuyaywan irqip niwasqanchikta ñawinchasunchik.

Allin masichaykuna, kunanqa tukurqunchikña hamut'ayta. Munawaqchu yapamanta qillqa ñawinchayta. Hayk'atataq mana pantaspalla kutichirqanki, sichus mana allintachu kutichirqanki chayqa yachachiqniykita tapukuy.

Ama qunqasunchikchu llamk'aykunata mana tukurqankichu, pantarqankipas ima chayqa tukupay.

Mikhuykuna saminchayta, waqaychayta tiqsichayta qillqasunchik.

Huñupi ñawinchasunchik chaymanta, sayayninta qhawaspa.

Kinuwamanta yachaykuna

Qallariynin

Yaqapas iskay waranqamanña kinuwa mikhuy uywayqa kasqa. Kay mikhuytaqa Colombia, Ecuador, Perú, Bolivia suyukunapi huk suyukunapiwan tarpusqaku. Chaymi aswanpas Punu suyu pampakunapis, Titi Qaqa quchapa kinrayninkunapi rikhurinman karqan.

Wiñaynin

Huk ayllukunapi kinuwa mikhuytaqa uywapuyta qallarisqaku. Chaysi, kay mikhuytaqa ñawpa unaymantaraq sumaqa uywarqanku, chaysi kunan p'unchawkunakama mikhukuchkallanchikpuni. Kinuwaqa huch'uylam ichaqa ancha sumaqa mikhuyniyuq. Chaymi kunan p'unchawkunaqa aswanta tarpuripuchkanku. Kay kinuwaqa hawaswan, sarawan kuskan wiñan. Mana sarapa wiñananpitaq papa tarpuyta muyuriqninman churana. Kunan p'unchawkunaqa aswanpas sapallantaña huk suyukunaman apachinapaq tarpukapuchkan. Chayqa, achkha achkha qullqiwan chaninchana. Kay mikhuykunap sayayninpas, tullpupas, llasayninpas tukuy niraqmi, hinallataq mikhunkupas imaymanapi aqhapi, t'antapi, apipi, p'isqipi, ulpadapi, uchupi, lawapi, wakin niraqqa hampipaqpas allinmi, warmanchikkunapas kinuwatam sapa p'unchaw mikhunanku ancha yuyaysapa, kallpasapa kanankupaq.

Tukukuynin

Ñawpaq awichunchikkunapas p'achankuta kinuwa unup phusuqullanwanmi t'aqsakuqku, kunanñam rikhurimun, asi, arilkunapas.

Simi qullqa

Iskay iskaymanta sapankama tapukuykunata rimayllapi kutichisunchik.

¿Imapaqtaq kay
qillqa rurakunman
karqan?

¿Mayqintaq
qillqapa sunqun
kanman?

¿Mayqintaq
qillqapa sayaynin?
¿imataq sutinkuna?

Tiqsichayqa runakunamanta, kaqkunamanta,
llaqtakunamanta, ruraykunamanta sinrichaspa
rimaymi, munaspaga qillqawaqmi.

Manaraq qillqachkaspa

Munasqanchikta iskay kimsa tiqsichay qillqasqap sutinta qillqasunchik. Chaymanta sapankanchik hukllata akllasunchik.

	☐
	☐
	☐

Kayraykun tiqsichay qillqasqap sutinta akllarqani:

Pikunapaqtaq qillqasqata rurasaq. Akllaspay chakatawan (X) churaykusaq.

Ayllupi kuraq runakunapaq.

☐

Yachay wasipi warmakunapaq.

☐

Tayta mamaypaq.

☐

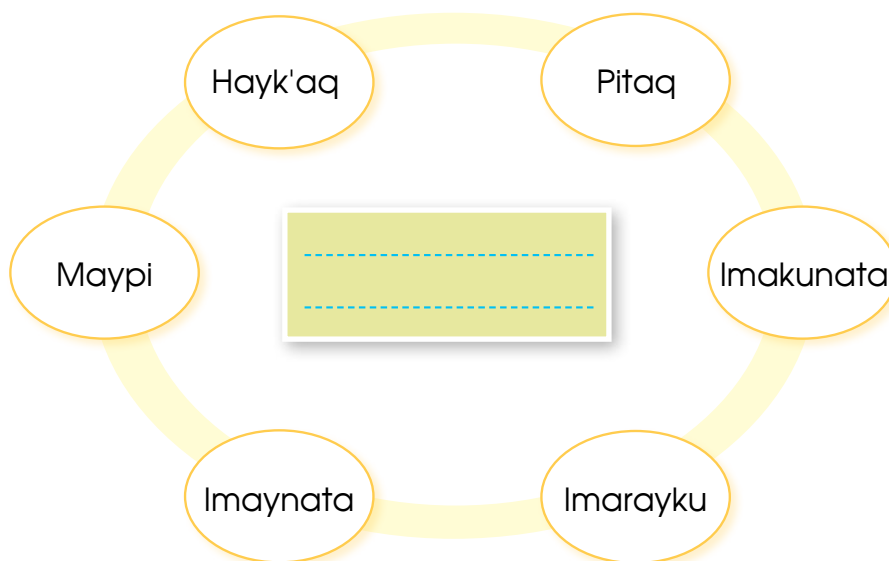
Llapan qillqa ñawinchay munaq.

☐

¿Imanaptin?

.....

Yuyaykunata sinrichaspa qillqasqa ruranaypaq allichakusaq.

Tapukuykunata kutichisunchik.

1. ¿Qillqaykipi siq'ita churankichu?:

.....

2. ¿Imataq qillqaypa sutin kanqa?:

.....

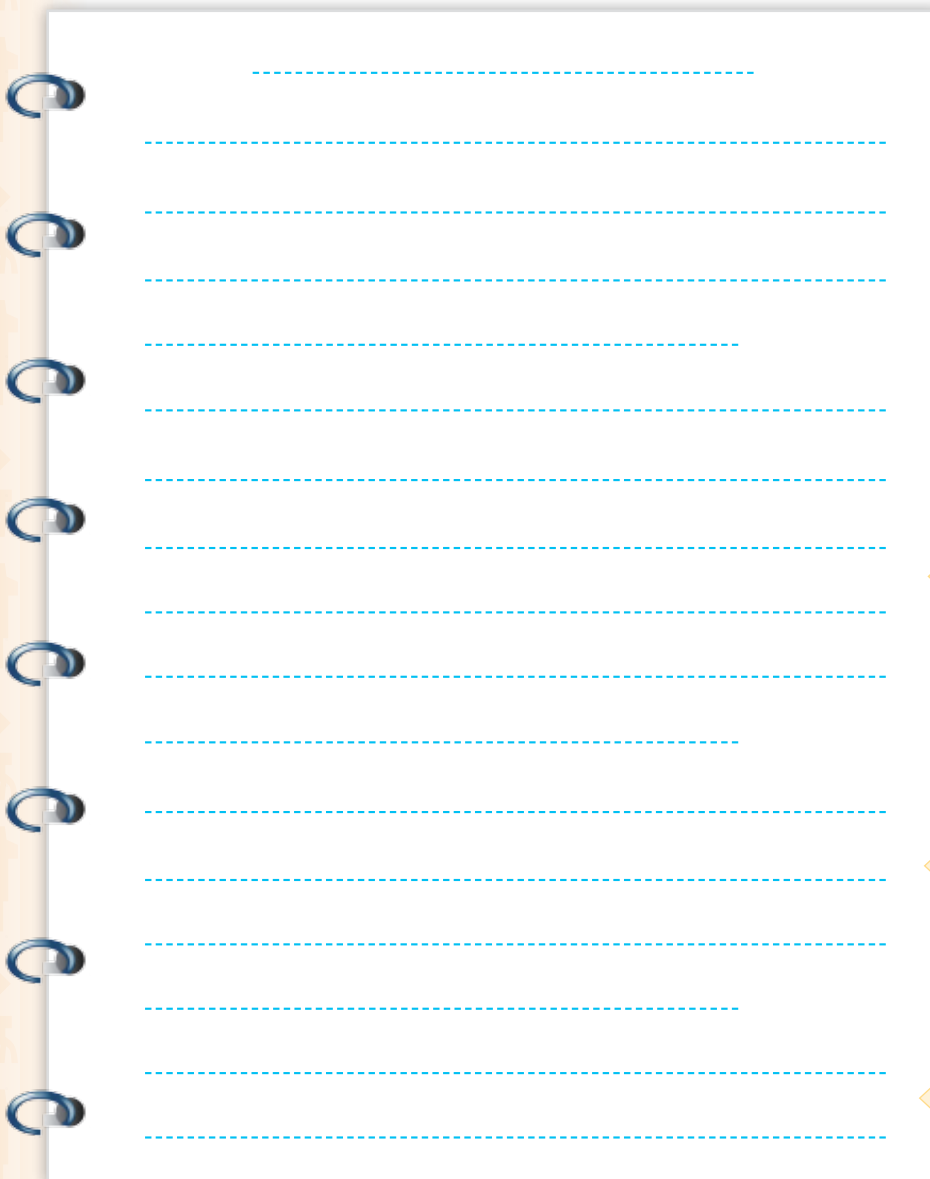
3. ¿Imaynatataq chayachisqa masiykunapa ñawinchananpaq?:

.....

.....

Qillqachkaspá

Wichay qillqapi allichakusqaymanhina tiqsichay qillqasqata qallariy qillqallapiraq qillqasunchik.

Tiqsichaypa
sutinta

Qallariy
ruraykunata,
maypi,
pimanta, **rimaq**
runapi, tiqsichay
willakuq runata
riqsichisaq.

Tiqsichaypa sutin
akllasqaymanhina
(Runamantapas,
uywamantapas, ima
munasqaymantapas)
qillqani. Allin
kallpayuqmi kaypiqa
kanan.

Tiqsichaypa
tukuyninpiqa
qhawarisqaymanhina,
yachasqaymanhina
qillqani.

Tiqsichay qillqata
tukuspayqa
sutiya qillqasaq.
(**Qillqaqpa sutin**)

Qillqayta tukurquspa

Kunanqa masiykiwan mañanakusqa qhawapayaychik. Qillqaytaq "ari" "manam" nispapas kasqanmanhina.

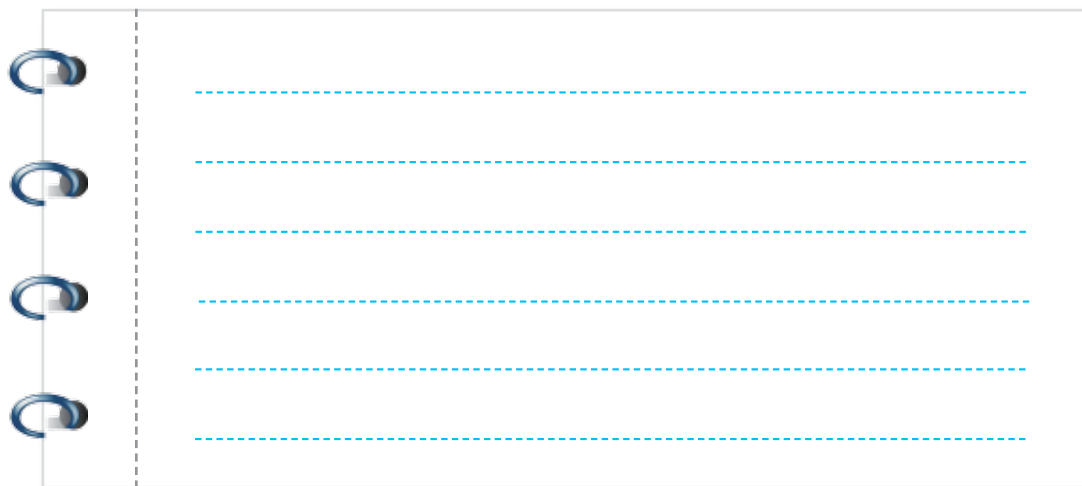
Tiqsichay qillqapa sutin
¿allintachu tinkun llapan
qillqanwan?

Simikunata allintam
qillqasaq.

¿Allinchu qillqasqap
sinrichakuynin kasqa?

¿Allin watasqachu
qillqakunata simi
t'inkichikunawan?

Qillqasqata manaraq ch'uyanchachkaspa qhawapayasqanchik qillqasqata yuyarispa pantasqanchik rimaykunata qillqasunchik:

Masinchikpa qhawapayasqanmanhina qillqanchikta allin ch'uyamanña t'ikrasunchik.

Qillqa tukunapaqqa allin ch'uyachasqata qillqanchikta siq'ikunawan misk'ipachispa huk runakunap ñawinchanankupa qillqasunchik.

Tiqsichay ñawinchasqanchikmanta rimaykuna hurqusqanchikta qhawarispa rimanakunata hunt'apasunchik.

- Kinuwaqa Colombia, Ecuador, Perú, Bolivia suyukunapi huk suyukunapiwan (tarpuy).
- Chaysi, kay mikhuytaqa ñawpa unaymantaraq sumaqta (uyway).
- Kinuwaqa hawaswan sarawan kuskan (wiñan).
- Qichwapipas punapipas (wiñan).

Simi hunt'achikkunata riqsisunchik.

Ñuqa = ni

Ñuqanchik = nchik

Ñuqayku = yku

Qam = nki

Qamkuna = nkichik

Pay = n

Paykuna = nku

Wak ayllukunamanta ñawinchasunchik

Manaraq ñawinchachkaspa

Tapukuykunata ñawinchaspa kutichisunchik.

1. Ñawinchay qallarinapaq. ¿Pikunam siq'ipi kachkankuman?
¿Imakunatam willawachkanchikman? ¿Imapaqmi?
qillqamunkuman karqan chayta yuyaymanasunchik.
2. ¿Kay qillqasqata imapaqtaq ñawinchasunchik?

Tiqsi muyunchikpa mit'ankuna t'ikrakuchkanku.

Tiqsi muyunchikpa mit'ankunam t'ikrakuchkan manañam ñawpaq hinanachu, Iliwñam q'uñiripuchkan, "ozonopas" llapsayachkan, sach'akunapas, uywakunapas yakukunapas pisiyapuchkan.

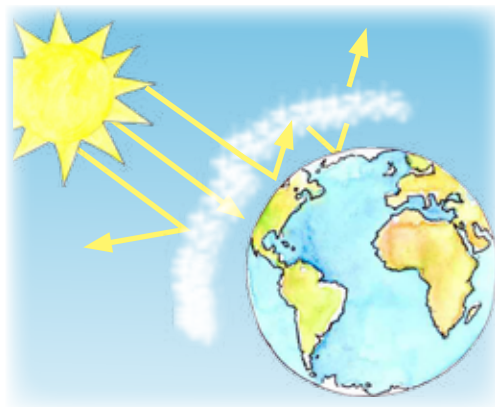
Imamantam kay sasachakuykuna rikhurimun. Tiqsimuyunchik ñawpaqhina kananpaq allintaraq riqsinanchik.

Yachaysapa runakunam willawanchik, tiqsimuyunchik imahina unqusqanmanta, tiqsimuyuta unquchisunman kay pachapi q'usñikuna paqarichisqanchik hanaq pachaman wichaspa, manañam ñawpaq hinanachu, intip ruphaynin sinchita chayamuchkan, hinaspa tiqsimuyuta q'uñichichkan. Intip ruphaynin mana chiriyapunchu, industriakunap q'usñinkuna Pacha Mamata mayturqapun, chaymi aswanta kay pachanchik rupharipuchkan, chayraykum mit'akuna manaña ñawpaqhinanachu rikukun.

Llapa runakuna aswan sinchita sapa p'unchaw q'usñikunata paqarichispa yapachkanku, chaymi mitakunapas manaña ñawpaq hinanachu. Chayraykum llapa runa tiqsimuyunchikmanta kawsayninchikta t'ikraspa nanachikunanchik.

Simi qullqa

Mikhuykunata mana rantisqa
hampiwan tarpuspa, mana
sach'akunata kuchuspa, mana
yakukunata qhillichaspa, mana
urqukunapi ichhukunata
sach'achakunata kanaspa,
paray ukhu mit'api, mana
lluqlla allpata maqchinanpaq.
Pisita karrukunapi
apachikunapaq, amaña
lastikukunapi rantinapaq.
Chaykunata ruraspam
Pachamamanchik hampikunanpaq
yanapasunchik.

Proyecto: Mejoramiento de Servicios de EIB en las IIEE de Huanca
Sancosmanta hurqusqa.

Qillqasqata Ñawinchachkaspa

Kay qillqasqamanta yuyaymanasqanchikmanhina qhawarisunchik.

- Llapa Tiqsimuyupi. ¿Ima hatun llakim kachkan?
- ¿Imaraykum chay llaki taripamuwachkanchik?
- ¿Imatam chay llakikuna pisiyapunapaq rurasunman?
- ¿Imahinatam aylluykipi kay llaki mikhuykunaman chayachkan?
Kastilla simipiqa “calentamiento global” nispam kay llakita
sutichanku. Liwrukunapi maskhaykuy aswanta yachanaykipaq.
Kuraq runakunawan rimanakuy imahinatam rurananchikpaq.

Ñawinchayta tukurquspa

Ñawinchayta tukurquspa tapukuykunata kutichisunchik.

1. ¿Imamantam qillqasqa rimasqa?

2. ¿Ima ruraykunamanta qillqakusqa?

3. Ñawinchasqayki qillqasqamanta aswan allin hamut'aykunata qillqay.

4. Kunan masichaykikunawan hamut'asqayki qillqasqata ñawinchaspa, rimarinakuysi, chay ch'umasqa yuyaykunata yachaykunata qillqay. Hinaspa ñawpa kawsaykunamanta, kunan kawsaymantawan rikuchina pirqaman lliw masinchikkuna ñawinchananpaq k'askachiy.

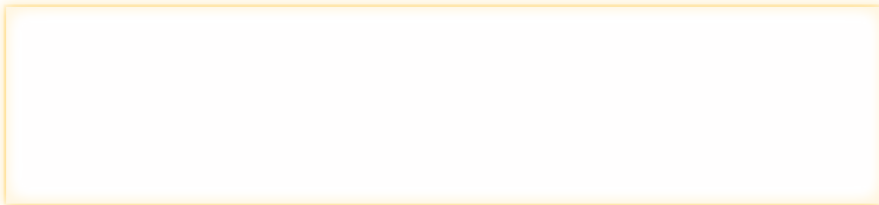
5. Ch'umasqa yachayta llimp'iy.

Yunka ayllupi simikunamanta rimasunchik

Siq'ita qhawarispa irqi masinchikwan rimanakusunchik.

1. Siq'ikunata qhawarispa tapukuykunata kutichisunchik.
 - ¿Imatam siq'ikunapi rikhuchkankichik?
 - ¿Yunka ayllukuna hayk'a rimaykunatam rimasqanku?
 - ¿Qam yunka runakunapa rimayninta yachankichu? ¿Imaynanpi?
 - ¿Ch'ullallachu Pirú suyupi rimayninchikkuna kasqa. ¿Imaynanpi?
2. Yachachiqwan kusqa chaninta rimanakuysi, ¿imaynatam huk aylluhinalla mana p'inqanakuspa kawsakuswan? ¿Atikunmanchu?

Ñuqanchikqa manam ch'ulla rimayllatachu rimanchik, aswanqa huk ayllunchikkuna tarikunmi, Antikuna, yunka runakuna, achkha misk'i rimayniyuqkuna, chaymi kamachikuqkunaqa ñawinchikta tutayachispa ñawsatahina rikuwarqanchik, hinaspa k'amispa mana yuyayniyuqtahina k'umuchachiwaranchik. Kunanqa ñuqanchik kawsayninchikta, rimakuyninchikta, uywanakuyninchikta ima huk hawa ayllukunaman kaqta kallpawan riqsichisunchik.

Hamut'aspa yachasqanchikta qatipasunchik

Irqi masichaykuna,
kay t'aqapi yachasqanchikta
rikuchinanchikpa
allichakusunchik.
Tapukuykunata allinta
hamut'aspa kutichiychik.

Tapukuykuna	Kutichikuyninkuna
¿Imakunapim yachasqanchik yanapawasun?	
¿Lliw llaqtakunapichu huk niraqllata añaspa yachayninta qhawanku?	
¿Imakunatatataq mikhuykuna samichaymanta yacharquni?	
¿Imakunatatataq qichwa siminchikmanta yacharqanchik?	

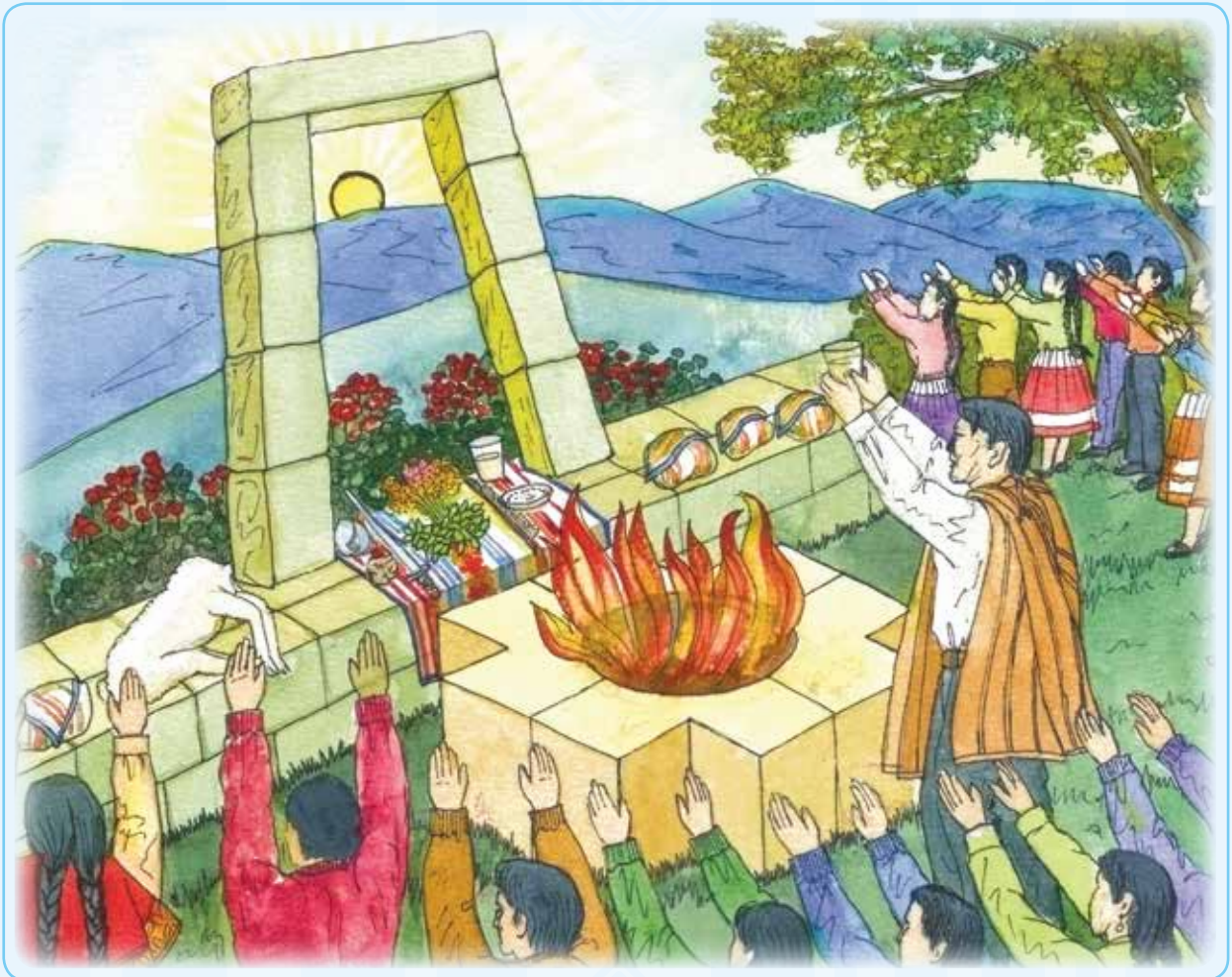
Imayna llamkasqaykimanta willaykuwayku

Kaynam tarikurqani	Kaykunam kallpachachiwarqan

3

T'aqa

Ayllunchikkunapa rayminkunata rurasunchik

Ancha munasqay masiykuna
kaykunatam kуска yachasunchik.

- Ayllunchikpi Pacha muyumanta rimasunchik.
- Musuq wata qallariymanta rimasunchik.
- Llaqtanchikpi musuq wata qallariymanta pukllaqhinallata ñawinchasunchik.
- Qaraywamanta pukllaqhinallata qillqasunchik.
- Chinu ayllupi musuq wata qallariyninmanta yachasunchik.

Llaqtakunapa rayminkunata riqsisunchik

Huñu huñupi llamk'anapaq akllanakuspa tapukuykunata kutichisunchik.

1. ¿Tayta mamaykichikta hayk'aqllapas uyarirqankichikchu imaynatam ñawpa awichunchikkuna pachapa muyuyninta qhawarqanku?
2. ¿Imaynatataq llamk'aykunapa muyumuyninpa qallarisqanta yacharqanku?
3. Pacha muyuypa tukukuyninta hinaman pacha qallariyta ¿imaynatataq yacharqanku?

Awichunchikkunawan quyllurkuna riqsisqankumanta rimanakusunchik. Kay tapukuykunawan yanapachikuychik:

1. ¿Hanaq pacha "Willka mayupi" ima killakunapitaq: Chakana, llama ñawi, wara-wara, yuthu, warak'a, amaru, atuq, hamp'atu, hukkunatapas qhawanchik?
2. ¿Pacha muyuypa muyuyninmanta willakuqkuna imaynatam willawarqanchik?
3. ¿Awichunchikkuna quyllurkunata qhawaspanku ima llamk'aykunatataq rurarqanku?

Ñawpa awichunchikkunaqa allintam ch'askakunata yacharqanku

Ñawpa taytanchikkunaqa iskay Hanaq Pachatam riqsirqanku:

1. Kaymi Puquy Pachapi Hanaq Pacha qhawasqanchik.

2. Kaymi Chiraw Pachapi Hanaq Pacha qhawasqanchik.

Puquy Pacha tukukuytam Chiraw Pacha qallarín, kay Pachapitaqmi musuq wata qallariyta tukuy ayllunchikkuna, llaqtanchikkuna anchata kusikunku.

Yachaqkunapa willawasqanchikmanta yachasqanchikta utqhayllaman qillqasunchik:

Musúq Wata qallariymanta rimasunchik

Llamk'anapaq huñupi rakinakuspa ancha yuyaywan iskaynin siq'ita qhawasunchik.

Kunanqa sapankamanta huñupi siq'ikuna qhawasqanchikmanta rimanakusunchik, chaymanta tapukuykunata kutichisunchik:

Qillu p'achawan
dragón sallqa
uywawan
¿imatataq
willawanchik?

¿Ima
p'unchawpim
kay ruraykuna
rikhurin?

¿Iskaynin siq'ipi
raymikunata tiqsi
muyuntinpichu
ruranku?

Qatiq qillqata ñawinchasunchik chaymanta siq'ita qhawasunchik:

Pichqa ñiqinpi warmakuna
huñunakuspanku musúq ristiyanu wata
raymita pukllayllapi
paqarichinankupaq rimanakunku.
Chaymi huk warma mana hayk'ap
kay rikch'aq raymita qhawaspa
kaynata nin: qhichwa llaqtaypiqa
manam kay rikch'aq raymikuna
kanchu, huk niraq raymikunallam kan.
Huk warmañataqmi nin: manam lliw
hatun suyukunapichu ristiyanu Musúq
Wata qallariytaqa raymichanku.

Paykunaqa chulla runalla qhatuqanmantawan qullqi
tukuymanta pukllaqhina qhawachinanchikpaqmi
mañawanchik.

Manaraq rimachkaspa

Hamuq qillqasqap mañakusqanmanhina ruraykunata pukllaqhinalla llamk'ananchikpaq qillqasunchik.

Ruraypa pukllaqhinalla llamk'ananchikpaq sutinqa kaymi:.....

Tapukuykunata ñawinchasunchik, allin yuyaywan rimanakuspanchik tapukuykunata kutichisunchik:

¿Imapaqmi kay pukllayta rurasunchik?

.....

.....

¿Pikunam pukllay rurasqanchikta qhawanaqaku?

.....

.....

Liwru mayt'u wasipi rurasqanchik pukllaymanta maskhasunchik, hinallataq yachachiqkunata, tayta mamanchiktawan tapurikusunchik.

Imayna ruraykunamanta pukllay paqarisqanmanta qillqasunchik. Pukllaypi sapankanchik rimananchikpaq ruraykunata rakinakusunchik.

Rimanakuchkaspa

Allichakusqanchikmanhina raymichakuy qhawaqkuna kusiona llusqapunankupaq qallarisunchik.

Rimanakuyta tukurquspa

Pukllakuqhina rurasqanchikmanhina llikachasqa siq'ipi mañakusqanmanhina chakatawan churasunchik.

Ruraykuna	Arí	Manam
¿Yuyaywan, makiykunawan imachu willakunaypaq yanapachikurqani?		
¿Ch'uyatachu sapa simita rimarqani?		
¿Pukllaypi mana manchakuspachu rimarqani?		
¿Uyarinankupaqhinchu rimarqani?		
¿Yuyayniykunatari mana pantaspa ch'uyatachu rimarqani?		
¿Masiykunapa llamk'asqanta ancha yuyaywanchu qhawarqani?		
¿Huñupi kamachikuykunamanhinachu rurarqani?		

Llaqtanchikpi raymikunamanta ñawinchasunchik

Manaraq ñawinchachkaspa

Qillqasqap sutinta ñawinchasunchik, chaymanta tapukuykunata qillqaspa kutichisunchik.

Qichwa llaqtapi Musuq Wata raymi ristiyanu Musuq Watawan rikch'akuqchu.

¿Qichwa llaqta amachaqkuna runakunata riqsinkichu?

Qichwa llaqtapi kawsaynin runankuna raymiy

¿Imamantataq qillqasqa rimachkanman?

¿Imaraykutaq qillqaq qillqanman karqan?

¿Ima qillqasqataq kanman?
¿Imaynapitaq yachanki?

Qillqasqap nisqanmanhina hunt'apasunchik.

1. ¿Imapaqtaq kay qillqasqata ñawinchasaq?

2. Qillqata kayrayku ñawinchayta munayman.

3. Qillqasqamanta tayta mamaywan rimayta munayman.
Kayrayku:

Qillqasqap imapaq qillqakusqanmanhina ñawinchasunchik.

Runachasqa rikhurimuqkuna:

1. Piki Chaki

3. Ullanta

5. Kusi Quyllur

2. Willka Umu

4. Pacha Kutia

1350 watañam Tawantin Suyu llaqtakunapi puririchkan. Pacha Kutia kamachikuynin tukuyninmanñam chayamuchkan. Qusqu hatun kanchanpim antikunapa hatun kamachikuqnin Apu Ullantay turyapakuq Piki Chaki yanapaqninwan rimanakun.

Ullanta.- Piki-chaki Kusi Quyllurta wasinpi rikumurqankichu.

Piki Chaki.- Manam. Ama inti munachunchu payman achhuykunayta. Inkapa ususinman achhuykuyta mana manchakunki.

Ullanta.- Hinaña kaptinpas , paytapunim mallqu urpichata munakusaq: payllatapunim sunquy maskhan.

Piki Chaki.- ¡Supaypa layqasqanchushinam kachkanki! . Musphachkankim, achkhamá warmikunaqa kachkam manaraq machuyachkaspayki munanaykipaqqa. Maypachachus inka yacharunqan ususin qhawapayasqaykita, chaypachaqa kunkaykitam wit'urusunki, aychatahinaraq kankarqusunki.

Ullanta.- Ama pantachiwaychu ama qulluchiwaychu, mana chaypachaqa kunan pacham kikin makiykunawanmi ñut'urquspa wañurqachisayki.

Piki Chaki.- Qhawarisun; wañusqa allqutahina hawaman wikch'uwa, ichaqa, sapa watan, sapa p'unchaw sapa tutan manaña niwankichu: Piki-chaki maskamuy Kusi Quyllurta nispa.

Ullanta.- Ñan niykiña Piki-chaki, wañuytapas ayqichiymañmi, urqun urqun awqaykunaña hamunkuman chaypas lapankuwanmi maqanakuyman wañunaykama, Kusi Quyllur uqllaykunayrayku.

Piki Chaki.- ¿Supay llusqirqamunman chayri?

Ullanta.- Paytapas chaki panpaywan saruymanmi.

Piki Chaki.- Sinqallantapas manaya rikunkichu chaymi chayhinata rimanki.

Ullanta.- Allin pachapi, Piki Chaki mana manchakuspa niway, Kusi Quyllur manachu k'anchariq t'ika.

Piki Chaki.- Kusi quyllurmanta upayachkankiñam. Manam rikunichu, qayna p'unchaw akllakunawan kуска llusqimuqpistaqcha karqan, killakaq munaycha intip puriyinhina k'anchayniyuq.

Ullanta.- Paypunim karqan mana pantay, riqsisqankitaq, jima munay! KKunanpacha phaway rimayanpuway, payqa kusiqaqunim kayta yachan.

Piki Chaki.- Wasintaqa p'unchaw pachaga mana riymanchu, q'ipiyuqtaqa mana riqsikunkuchu.

Ullanta.- Riqsisqankitaq ¿imanaptinmi mana willawarqankichu?

Piki Chaki.- Rimayllaya chayqa, ch'askakunahinayá tutaqa k'anchan chaymi tutalla riqsiyuman.

Ullanta.- Yaw layqa llusqiy kaymanta, munasqay Kusi Quyllurqa munaycha kasqanwan intitaraqmi p'inqarichinman, manam paywan churanakuqqa kanchu.

Willka Uma.- Chakinkama llikllawan churaykusqa makinpi tuputa hap'ispa, intita qhawachkan.

Willka Uma.- ¡Kawsachkaq inti! Ñawpaqniyki qunqurchaki sayarispaymi musphanirapq purinyikiwan.

Qampaqqa pachak lllaman akllasqa kachkan, raymiyki p'unchaw ñak'akunanpaq, yawarninwantaqchá ñawpaqniyki qunukuy ninapi ruphachipusaykiku, chaymantataqcha llapallayku mana mikhusqa kasaqku.

Ullanta.- Yaw piki Chaki, Hatun tayta Willka Uma hamuchkan, kay runaqa pumahinan, mana allin kawsaykunata watupakuspam purin. Chiqnikunim kay runata maypi purispanpas mana allin kawsaykuna watupakuspa purisqanrayku.

Piki Chaki.- Upallay; ama rimaychu, kayqa ima rimasqaykitapas qammanta aswan allintaraqmi yachachkan (tiyarquspa puñupakun).

Ullanta.- Ñataq rikuwankiña chayqa rimaykusayki; tukuy yachaq qhapaq Willka Uma tukuy munakuywanmi yuyakuyki, manam qampaqqa imapas pakasqa kanmanchu, qhawarisunya imayna kasqantapas, hinachá kanan karqan riki (Willka Umaman achhuykum)

Willka Uma.- Qhapaq Ullanta, chaki pampaykipim llaqtantinta hap'inki imapas munayllaykiwanmi atipanki...

Ullanta.- Qamta rikuspay khatataniraqmi, kaqllataqmi kay chiri usphakunapas, wasikunap ruminpas allpanpas, qirukunapas p'ispitakunapas. Tukuypas rikukuspankuqa musphankuraqmi. Imapaqmi kaykuna. Niway imapaqmi kaykuna manama raymina huhuraqchu, ichari Inkachu mana qhali, qamqa puka tunkipaq yawarllanwanmi watunki, maywaqma inti raymichanapas killa raymichanapas, chayraq killa qallariyta imanaptinmi kusi kawsay saqisunkichik.

Willka Uma.- Phiñasqari imapaqtaq tapuwanki, arí imapas q'alam yachani, qampuni yuyarichiwachkanki.

Ullanta.- Mana yuyay p'unchawkunapi rikuspaymi waqati sunquy manchakusunki. Kaypi kasqaykita rikuspa tapuyukunaypaq unquyña hap'iwanan kaptinpas.

Willka Uma.- Ullanta ama manchakuwaychu. Qamta munakuspaymi kaypiqa kachkani. Wayraq apas ichhuhinachá maytapas purisqaqchá. Ñuqa kikiymi akllachisqayki ¿ñak'ariytachu kusi kawsaytachu munanki?, akllay ¿kawsaytachu wañuytachu munanki?

Ullanta.- Chuyata rimariy ñataq yachankiña sunquypi pakasqayta chayqa. Paskariy charwichasqa q'aytukunata.

Willka Uma.- Ullanta; yachayniypi imatachus tarirqani chayta allinta uyariway, ñuqallam yachani imayna pakasqaña kaptinpas, apulliq kanaykipaqpas ñuqaqa yanapaykimanmi, irqichaykimanta uywarqayki, chayqa tukuy anti suyupi kamachikuqnin kanaykipaq yanapasayki, lliwllam rigsisunki, Inkapas munakusunkim qamwan kamachikuynin kuskachanankama. Lliwpa akllasqanmi kanki qampi ñawinkuta churarayaspa. Pay yapaykusunki wamink'akunawan awqaqniykikuna atipanaykipaq, kayniykillawanmi imapas tukuwaq. Sunquykiña phiñakusqanpi phatachkaptinpas rimariy. Kusi Quyllurtachushina yanaykipaqa munakuchkanki. Ama chayta ruraychu, sunquykiwan ama chay wañuyta apamuychu payña munachkasunki chaypas. Kaynaniray munakuyta maypim kayhinata kutichiwaq asna

t'urupipas qhuspayta munawaqhina. Inkaqa manam munanqachu, rimapayaqtiykiqa phiñakusqanpi waq'ayanmanraqchá. Musphapakuchkankichu qhapaq kamachiku kanaykirayku.

Ullanta.- ¿Imaynapim sunquypa waqaychasqanta yachanki? Mamallanmi yacharqan kunanqa qampas yacharqapunki.

(KUSI QUYLLUR- mamanpa qayllanpi kamachina wasipi waqaspan kachkan)

Quya.- Hayk'aqmantam khuyay kachkanki Kusi Quyllur, hayk'aqmantam kusikuy saqisunki ancha llakikuymi sunquyta k'irinchán.

Kusi Quyllur.- Ay mamallay maypim mana waqaymanchu wayna munasqay saqiwasqanmanta, warma masiyman munaakuqniypa sunqun qhawasqanmanta..

Quya.- Uyaykita pichakuy, ñawiykikunata ch'uyanchay taytaykim llusqirqamuchkan.

Pacha Kutiq.- Kusi Quyllur sunquypa ususin, llapan wawaykunap t'ikan, hamuy urpillay qhasquyman achhuykamuy, makiypi samaykuy. Pim sunquykita kichayta atinman chay ukhupi yuyayniykikuna waqaychasqaykita yachananpaq. Ñuqa taytaykipaqa kanki kawsayniypa yuyarayanam.

Kusi Quyllur.- Taytay ñawpaqniyki qunqur chaki sayarispa mañaykukuyki llakiyniykuna chinkanapaq.

Pacha Kutiq.- Qamchus chakiypi pituchakuspa kawaq, taytaykim kachkani tukuy munakuywanmi uywarqayki, ¿imamantan waqanki?

Kusi Quyllur.- Quyllurqa intiq phaskichisqan sullahina waqa, hinallataqmi paypas warma munasqanta qunqaykunqa.

Pacha Kutiq.- Munaq sunquywanmi hamuni, sumaq aklla hamuy muquy patapi tiyaykuy.

Pacha Kutiq.- Kusiquyllur mamaykip wasinpi kusirikuy.

Kusi Quyllur.- Kay takiqa chiqaqtan nin, amaña takiychikñachu waqachiwanmi.

Pacha Kutiq.- Kamachikuqkuna, ñuqam nini, wamink'anchiskuna ñan qulla suyuman puririnankuña, Chayantakunapas ñuqanchikwan kuskan puririy pacham kanku, phillhakunata k'awchiyachikunku.

Ullanta.- Apu inka. Imaynatataq chay waqtikunari sayamunqaku. Qusquqa apukunantinmi sayarinqaku, hinallatapa pusaq chunka waranqa wamink'akuna suyamuchkanku, wank'arkunapa tinyakunapa wank'ayninwan puririnankupaq. Ñuqapa maqanaypas imaypas akllasqañam.

Qillqay musuq simikunata

.....

.....

.....

.....

.....

.....

Pacha Kutiq.- Manaraqmi kamachikusaqchu, waki wakin uyakunkumanpaschá, kanmanpaschá wañuy mana munaq runakuna.

Rumi Ñawi.- Aswan allim wamink'akuna, mana wañuy manchakuqkuna ñawparinqaku, yunkakunataq qarawan p'isturukuspa puririchunku, puririllasunña ñam allin kallpachasqanña kachkayku.

Pacha Kutiq.- Wak'a amaruwan tupaqchu richkanki. Uqarirunkitaqchus chay llaqtata, ñawpaqtaqa misk'i simiwanraqmi rimapayanayki, manaraq awqanakuyta qallarichkaspa.

Ullanta.- Tayta Inka, manaraq llusqirichkaspaykum sapallaykiwan rimayta munani.

Tapukuykunata kutichisunchik

¿Ñawinchasqayki qillqasqap umachakusqan yanaparasunkichu wakin qillqa yuyaychanaykipaq?, ¿imaynata?

Qillqapa kasqanmanhina chiqaaq kaptinqa (ch)churay, llulla kaptintaaq (ll).

Ullanta Pacha Kutiqpa wawqinmi karqan.

☐

Saynataq Antipi Musuq Watawan qallariywan tupan.

☐

Pacha Kutiqqa Apu Pacha Kutiqta Kusi Quyllur warmin kananpaq kusiqa mañakun.

☐

Willka Umap nisqanta Ullanta mana uyarikunchu..

☐

Kusi Quyllurqa hawkam kakun manam Ullantata kuyanchu.

☐

Kay runakunapa imayna kasqanmanta kimsa rikch'akuyninta qillqasunchik:

Kusi Quyllur		Ullanta	
Willka Umu		Pacha Kutiq	

Qillqasqakunata ñawinchaspa tapukuykunata kutichisunchik.

1. "Hatun Umuqa Ullanta llaqta runalla kasqanta yuyarichin.

Imanaptintaq masinkuna, ayllu runakuna asipayarqanku."

- ¿Imatataq Willka Umu Ullantaman uyarichiyta munan kaynata nispan?

2. "Takikunaqa ancha chiqa rimayniyuqmi chaymi ñawiypi wiqi quchachakamun."

- ¿Imaynatataq Kusi Quyllur kayninta taytaman nin?

¿Ima ruraykunatataq Ullanta rurasqa?

A wachu nisqanwan Ch wachup rimasqanta tinkuchisunchik.

A Wachu	Ch wachu
1. () Ullantap yanan.	a. Kusi Quyllur.
.	Ch. Ullanta.
2. () Pacha Kutiqa churin	Chh. Kusi quyllur
.	h. Yuthuman Puma Sunqu.
3. () Ay, kuyasqay qusallay,	i. Kuntur Chuqi.
nispa nin..	k. Kusi Quyllur
4. () Pacha Kutiqa churinhina	l. Willka Umu
kasqa.	
5. () Ullantap masin	

Qaraywamanta pukllaqhinalla qillqasunchik.

Chirusqa qillqa ñawinchasqanchikmanhina hunt'apasunchik:

Qillqasqap sutin:

Ruraqpa sutin:

Rikurimuq runankuna:

Willakuypa sunqun:

1 sunqu muyuriq:

2 sunqu muyuriq:

Maypi:

Hayk'aqpi:

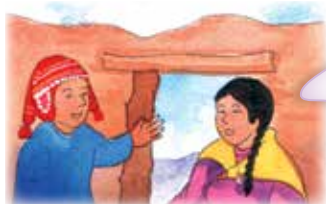
Tawa llamk'ayman kutispanchik yapamanta ñawinchasunchik, chaymanta niwasqanchikta rurasunchik.

1. Rimanakunata taripay hinaspa siq'ikunapi qillqaykuy.

-
-
-
-

-
-
-
-

2. Sapanka siq'ikunapi rimaykuna tarisqaykimanhina kawsay willakuykunamanta qillqay. Willakuy rurasqaykiqa ñawpa pachapim qillqasqa kanan.

Pukllaqhina rimañapaq ñanninta qillqasunchik

Huñupi hamuq qillqasqata ñawinchasunchik hinaspa qhawaspasayayninmanta rimasunchik.

Suti

Rikhurimuq
runakuna

Qallariynin

Sasachakuy

Qaraywamanta

Rikhuriqkuna

Julian: Qaraywap taytan, qhapaq runa.

Pancha: Ana mamap ayllu masin.

Ana: Qaraywap maman, Julianpa warmin.

Justina: Ana mamap ayllu masin.

I qhawana Wasi punkupi

Julian.- Warmiy, qhapaqmi kanchik, wakanchikpas, uwihanchikpas, allpanchikpas ancha achkham. Wawanchikkuna kaptin, paykunapaq kanqa.

Ana.- Ari Julianniy, wasinchik wawanchikkunawan hunt'a kanqa.

II qhawana Chakra patapi

Julian.- Wakanchikpas allpanchikpas imayniraq achka. Pipaqmi kanqa.

Ana.- ¡Apuykuna qhawarimuwayku, khuyapayaykuway manam waway kanchu!

Julian.- Apukunaman haywarqukusunchikpuni, chunka watañam kуска tiyanchik, manam wawanchik kanchu.

Ana.- Pimanmi qhapaq kayninchikta saqiykapusunchik.

Julian.- Manachu wakpa wawanta uywakapusunman.

Ana.- ¡Ima ninki! ...Imahinapitaq wakpa wawantari uywachkasunman.

Manamá yawarninchikchu. Aspas taytachamanta mañaykukusunchik.

III qhawana Llaqta plazapi

Ana.- ¡Julián! ¡Julián wiksayuq kachkani! Taytacha wawata apachimuwachkanchik.

Julián.- Chunka pisqayuq wata suyaykukunchik ¡Anchatam kusirikun!

Ana.- (Wiksanta llamiykukuspa) Kaypi, huch'uychalla kachkan.

Julian.- Chaypi waway kachkan ¡Churiyanin! ¡Manañam usphañachu kani!

IV qhawana Ayllu ñanpi

Pancha.- Chunka killamantam chay warmiqa wachakun.

Justina.- (Mancharisqa uyantin) Maypitaq wachakusqari.

Pancha.- Qhapaqpa wasinpim, tawa warmikuna wachakusqa.

Tukukuynin

Qillqaq

Justina. - Chayri.

Pancha. - ¡Imahinatam niykiman!... Chay warmiqa qaraywatas wachakusqa.

Justina. - Ay María y José. Qaraywatachu.

Pancha. - Qaraywatam, manam runatachu, uyanqa runapahinas.

Justina. - ¡Ima llakin! Ana mamapaq, Manchakuymá.

Pancha. - Kurkunga qaraywa kikichallansi, sillunkunapas...

Justina. - ¡Hinachá kanan karqan; Imanankumanmi.

Pancha. - Apukunachá apachimurqan, sapa kutillam mañapakusqanmanta.

Justina. - (Intita qhawaripa) Ch'isiyarquchkanñam, ripunayña mamay.

Pancha. - Ñuqapas ripunayñam. Tupasunña.

Huñunakuspa qillqana mayt'unchikpi qillqasqa ñanpa, tukuyinpa, sasachakuyninpa hinaspa qallariyninpa sunqunkunata qillqasunchik.

Pukllaqhinala llamk'anapaq ñanqa huk qillqasqam. Ukhunpim imamantapas rikhurimusqanmanta willakun, kay willakuytam runakuna pukllaqhinala riqsichinku. Sayaynin ukhunpiqa llamk'aykuna, rimanakuykunam tarikun.

¿Imaynatam Pukllaqhinala rimanapaq qillqayman?

Manan, sasachu, ñuqa yanapasqayki. Kayta ñawinchakuy.

Ñawinchikta wisq'aspa hawariyta umallanchikpi paqarichisun. Hawarita paqarichiyta munaspaqa, kaykunamantapas paqarichiwaqchikmi: hina kaqmanta, musquypihina, manchakuypaq, kuyaypaq kasqanmanta, hukkunapas kanmanmi. Runakunata riqsiychik hinaspa imayna kasqanta hamut'aychik (rikch'akuyninta, sunqunta), imayna rimasqanta, imayna p'achakusqanta. Kay hawariykunata huñurquspaykichikqa ñam hawariyta qillqawaqchikña. Runakunamanta lluciqtam willakunaykichik.

Hamuq warmakunam qillqanankupaq allichakuchkanku.
Paykunas ñuqanchik kanchik. Chayhinaqa hamuq siq'ikunapi
tapukuykunata kutichisunchik.

¿Ima rikch'aq
qillqasqatataq
qillqasunchik?

¿Pikunataq
qillqasqaykita
ñawinchanqa?

Paykunapi
yuyaymanasun...

¿Imamantataq
rimanqa?

¿Maypitaq
ruraykuna
kanqa?

¿Rikhurimuq
runakunap rikch'aynin
imaynataq kanqa?

¿Imapaqmi
qillqasunchik?

¿Maypitaq
qillqananchikpaq
willakuykunata tarisun.
Ima rikch'aq simikunata
qillqasunchik?

Qillqachkasp

Rimanakusqanchikmanhina, hamut'asqanchikmanhina.

Rimanakunaqa
kay pachapi
hinaspa ñawpa
pachapi
qillqasqam kanan.
Chayta ama
qunqankichu.

Qillqayta tukurquspa

Chayraq qillqasqanchikta ñawinchasunchik hinaspa **tapunakusunchik**.
Kay tapukuykunapi q'iminakusunchik: Qhawarisqanchikmanhinachu
qillqasqa kachkan. Sapanka runakunapa rurasqan qhawakunchu.
Qillqasqapi qallariynin, sasachakuynin hinaspa tukuynin qhawakunchu.

Qhawapayasqanchikmanhina, masinchikkunapa
rimapayawasqanchikmanhina qillqasqanchikta kaqmanta qillqapasun.

Imayna llapan yachay wasikunapi irqikunaman qillqasqanchikta
chayachinanchikpaq rimanakusunchik.

Yachayninchik aswan wiñachinapaq ñawinchasunchik

Manaraq ñawinchachkaspa

Huñu huñupi tapukuykunapi hapipakuspa rimanakusunchik.

1. ¿Qhawariynikichikmanhina imamantataq kachkanmanri. Imaynanpitaq yachankichik?
2. Kay iskaynin qillqakunapi llimp'isqa siq'ikuna ¿ima yuyaytataq yuyaychasunki?
3. ¿Willakuypi runakuna imatatapa rurachkankuman, imatan ñañakuchkankuman?

Ñawinchachkaspa

Mana riqsisqa simikunata sunistin kay qillqasqata ñawinchaychik.

Anti Musuq Wata

Awya Yala Qulla Suyu llaqtakunapiqa sapa 21 kuski killapim musuq inti wata raymiyta qallaykunku. Mapuchikunaqa "Nquillatún" simiwanmi riqsunku, qichwa simipiqqa "musuq wata llusimuyin" ninanmi.

Ñawpa tayta mamanchikkunaqa allintam intiwan allpa tupanakusqankuta riqsirqaku. P'unchawan tuta rakinakusqankuta allintam qhawarqanku. P'unchawan tutahina kaq unayniyuqlla (ikwatur) kasqankuta allintam yacharqaku. Hinallataqmi intimanta allpa llumpay karuchakusqantapas riqsirqankum.

21 p'unchaw kuski killapim inti chawpi p'unchawtapuni allpapa chawpinpi churakun. Kayna inti qhawakuptinmi llaqtanchikkunaqa inti yapamanta yurimusqantahina sunquchanku. Kaypim tarpukusqanku kawsaykuna huqariyta tukunku hinaspa allpanchikñataq yapamanta wachanakpaq allichakuyta qallaykun.

We Tripantu

Kayqa Mapuchi llaqta musuq wata raymisqankupa sutinmi. Mapuchikunaqa Chile qulla suyupi hinaspa Argentina allpakunapi kawsakuq ayllukunam. Lawtaru Awarwkaniya mana chayqa Timuku sutiyaq allpakunapi kawsakuqkunam rayminku. Timuku sapsikunam musuq wata chaskinankupaq sumaqta allichakunku.

Mapuchi llaqtapa yachayninkuna qhawaypi hinaspa qhawasqanku sumaq allichasqankupim sapichakun. Imayna Mama Pachapi yachaykuna tarisqanku yachaykunataqa "INARRUMEN" sutiwanmi riqsinku.

Qhawasqankumantam yachaykunata hurqumunku. Mama Pachapim imapas tarikun, qhawayllam qhawana, chaynatam mapuchi ayllupa hamut'asqanku umachaaq runa, Juan Ñanculef Huiaquinao nin.

Ñauculef kaynata nin: Mapuchikunaqa allintam, sumaqtam quyllurkunapa purisqanta riqsinku; quyllurkuna purisqan riqsisqankum imayna allpapa purisqantapas riqsirqaku.

Allpapa purisqanta, allpapa muyusqantam chünküz mapu (ruyu allpa) hinaspa tüway mapu (allpapa muyusqan) simikunawan riqsinku.

Awya Yala ñawpa llaqtakunapihinam, quyllurkuna purisqan, allpapa muyusqan imayna llamk'asqanku allichakunankupaq yanaparqan. Kaymanhinaga 364 p'unchawpipunim wata rakikun. Kay p'unchawkunam 13 killapi rakikun. Killakunatam küyenwan riqsinku. Sapa killakunañataqmi 28 p'unchawniyuq karqan, p'unchawkunatam antüwan riqsinku.

Siq'isqanchik simikunata qillqasunchik chaymanta ima nisqanta uray siq'ipi qillqasunchik.

Simikuna / hunt'asqa qillqakuna	Ima nisqan

Ñawichayta tukurquspa

Allin allinta ñawinchapayaspanchik masinchikkunawan huñunakusunchik chaymanta sapa tapukuymanta rimanakusunchik.

¿Imaynatataq
anti suyupi tiyaq
runakuna musuq
watata rayminku?

¿Musuq wata raymichay
runakunapa ima
rurayninkunawantaq
tupachkan?

¿Imanasqataq
Mapuchi ayllu
masinchikkuna musuq
watata chaskisqaku?

¿Imanasqataq huk
ayllukunapi huk killakunapi
musuq watata rayminku?

Pacha
qawasqanchikmanhina ¿ima
watapiñaqtaq anti (qichwa)
runakuna tarikunchik?

¿Imakunapitaq Anti Musuq Watawan Mapuchi Musuq Wata rikch'akunman?, rakikunmanpas. Hamuq chirusqapi qillqay.

Rikch'akusqan	Mana rikch'akusqan

Siminchikmanta rimanakusunchik

Kay watakuna qichwa siminchik imayna tarikusqan.

Qichwa simiqa manam Piru suyullapichu rimakun. Chuki Yapu suyupipas rimachkankum, hinallataqmi Ecuador hatun suyupipas kallpawanraqmi rimachkanku.

Kay hatun suyukunapi runa simi kawsachkaptinpas llaqtakuna ukhupiqqa manañam pipas rimayta munanñachu. Aswanmi rimaqkuna p'inqakunku. Llamk'ana wasikunapiqa aswanmi llamk'aqkunaqa qichwa simitaqa rimankuchu. Kastilla simillapim rimanku.

Uchuy ayllukunapipas, sapsikunapipas machu, payachakunallañam qichwa simita rimanku. Sipaskunapas maqtakunapas kikinkupuraqa manam qichwa simipichu rimanakunku. Kuraq runakunawan rimaspanku, qichwa simi rimaq runakunawan llamk'aspankuqa qhiswa simipim atipakunku. Paykunamantaqa qichwa simipis rimachkanku, allin uyariyqusqaqa kastilla simillañam achka uyarikun. Manañam kikin simipiqa rimankuñachu, kastilla simipi qimikuykuspankuñam rimanku.

As asllamantam simi wañuchkan, tumpa tumpallamantam siminchik chinkachkan. Qichwa rimaq runakunap churinkunapas wawankunapas manañam ayllu siminchiktaqa rimayta yachankuñachu. Warmakunaqa yaqa lliwchankum kastilla simillapiña rimakuchkanku. Kaynaqa wañuymanmi siminchik purichkan. Ñuqanchikpa huchanchikpi, manaña kallpawan rimasqanchikrayku.

Yachay wasikunapipas maki chutarisqa kaptillanñam, tanqasqa kaptillanñam amawtakuna yachachiq tukuchkanku. UGEL sutiyaq llamk'ana wasikunapipas hatunkaraytaraqmi "kaypiqa qichwa simitam kay punchawkuna rimaniku" nichkaspankupas manataq pipas rimankuchu, lliwchankum kastilla simillapi rimanku.

Hamut'aspa yachasqanchikta qatipasun.

Irqi masichaykuna,
kay t'aqapi yachasqanchikta
rikuchinanchikpa
allichakusunchik.
Tapukuykunata allinta
hamut'aspa kutichiychik.

Tapukuykuna	Kutichikuyninkuna
¿Imapaqmi yachasqanchik yanapawasun?	
¿Imakunatatataq pacha muyuymanta yacharquni?	
¿Imanaptinmi runa siminchik chinkapuchkan? ¿chayta Allintachu qillqarqani?	
¿Imakunatatataq runa siminchikmanta yacharqanchik?	

Imayna llamk'asqaykimanta willaykuwayku

Kaynam karqani	Kaykunam kallpachachiwarqan

4

T'aqa

Uywanchikkunata raymichasunchik

Ancha munasqa masichaykuna
kaykunatam Yachakusunchik.

- Kawallupa yachayninmanta rimasunchik.
- Uywanhikkunapa ñak'arisqanmanta rimasunchik.
- Llama uywaqkunapa kamachikuy qillqata ñawinchasunchik.
- Allin kawsay kamachikuykunata qillqasunchik.
- Perú Mama suyupa rayminmanta qillqasunchik. Wak
llaqtakunapi uywa taripaymanta riqsisunchik.

Kawallup yachayninmanta rimasunchik

Wakin ayllunchikkunapiqa pisi pisillañam kawalluqa kachkan, yachasqanchikmanhinapas kay uywaqa imaymana rikuqmi hinallataq watupakuq.

Huñu huñupi tiyaspanchik siq'ikunata qhawaspa rimasunchik.

Yachay wasinchikman kawallu uyway yachaqta mink'akamusunchik. Hinaspa tapukusunchik kayhinata:

1. ¿Kawallu chiqaqtachu ima nunata rikuspapas phurphuryanman?
2. ¿Nunatari tutallatachu icha p'unchawtapas watunmanchu? ¿Imanaptin?
3. ¿Runari manachu chay nunata rikuchwan? ¿Imanaptin?
4. ¿Ima pachakunatatataq nunari purichkanman? ¿Imanaptin?

Kawallu uyway yachaqpa rimasqanmanhina chaninchaykusunchik.

¿Imakunatam yacharqanki?

¿Imakunam musuq yachasqayki?

Tuta purisqanchikpi kawallunchik phurphuryaspa q'itipiyman chayqa nunata rikhuspas chayta ruranman, chaysi mana qayqawananchikpaqqa rumita iskaykama saqtaspa muskhina.

Arí, hinallataq, awichuy willawarqan kayhinata: sichus kawallunchik sapa tutaymanta ch'uqñi ñawintin illarimun chayqa ayllunchikmanta pipas wañunanpaqmi, chaysi, manaraq inti llusqimuchkaptin uywapa ñawinta kuti kuti nispa pichana.

Kawallumanta huk ima yachaykuna riqsisqanchikta. Qillqasunchik.

Uywanchikkunap ñak'arisqanmanta rimasunchik

Manaraq rimachkaspa

Huñu huñupi tiyaspanchik siq'ikunata qhawaspa ñuqanchikpura rimasunchik.

Siq'ikuna qhawasqanchikmanhina, tapukuykunata kutichisunchik:

- ¿Qhawasqanchik siq'ikunapi imakunatam rikurqanchik?
- ¿Uywakuna chiqaqtachu chayhinata ñak'arinku? ¿Imanaptin?
- Aylluykipa raymichayninkunapi ¿mayqin siq'itahinan ruranku?
- ¿Imatataq kay llakikuykuna tukunapaq rurachwan?
- ¿Hayk'aqmanta pachataq ayllunchikpi uywakunata ñak'arichinku? ¿S¿unquyuq runahina imatataq rurachwan?
- ¿Allin ñanmanchu kay ruraykuna apawachkanchik? ¿Uywakuna ñak'arichiyta pikunataq apamuwarqanchik? ¿Imaynatataq runakunapa sunqunta kutichisunman allin kawsayman haykunankupaq?

Llikachasqa siq'ipa nisqanmanhina qillqasunchik.

Ñak'ariq uywap sutin	¿Ima raymipim ñak'arichinku?	¿Imatataq ñuqanchik rurachwan?

Rimanakuchkaspa

Ancha yuyaywan ñawinchaspa masinchikkunawan huñu huñupi rimanakusunchik.

Wakin llaqtakunapim
raymichakuykunata
ruraspanku turuta, k'ankata
maqanachispa,
isparakunawan
yawarchaspa
ñak'arichinku,
chaypim kay uywakuna
sinchi ñak'ariywan
wañunku, runataqmi kuisqa
chayta qhawanku.

Chaytam wakin
llaqtakunapiqa
tatichisqakuña manaña
uywakuna ñak'aripa wañuy
tarinankupaq, hinallataqmi
huk karu
llaqtakunamantapas llaqa
uywakuna amachanapaq
kamachikuykunata
ruramuchkanku.

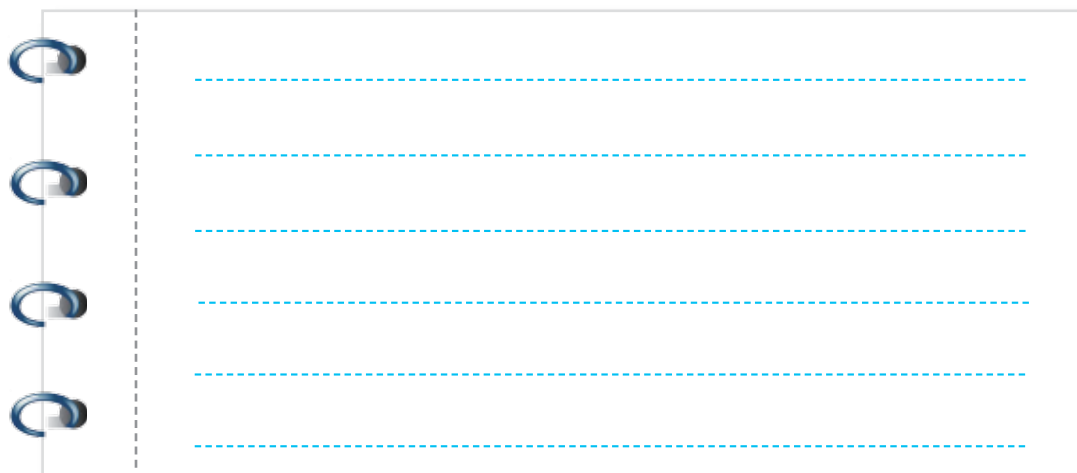
Siq'ikunata qhawarunchikña, qillqakunatapas ñawincharqunchikña, chayqa, tapukuykunata kutichisunchik:

- Sunqunchikpa qhawarisqanmanhina ¿uywakuna ñak'arichiy allinchu kanman? ¿Imanaptin?
- ¿Imatataq uywanchikkunapa ñak'ariynin tukunapaq rurasunman? ¿Imanaptin?
- ¿Imapaqtaq kay ruraykunamanta qillqamurqanku? ¿Imarayku?
- Ayllunchikpi pikunawantaq uywakunapa ñak'ariyninmanta rimaspa amachanapaq kamachikuykunata paqarichichwan.

Mayqan siq'ipihinataq aylluykipi turuwan ruranku

Rimanakuyta tukurquspa

Sapanka huñupi rimanakusqanchikmanhina uywanchikkuna amachanapaq kamachikuykunata qillqasunchik.

A spiral-bound notebook with five blank lines for writing. The notebook is white with a blue spiral binding on the left side. The lines are light blue and evenly spaced.

Llama uywaqkunapa kamachinakuy qillqasqata ñawinchasunchik

Manaraq ñawinchachkaspa

Ayllupi tiyanapaqqa imaymana kamachikuykunatam sumaqta rimanakunanchik. ¿Imaynataq ayllu masinchikkuna awqanakuyipi kawsaptinchik kanman?

Qatiqman qillqata qhawarispas ñawinchasunchik. Chaymantataq tapukuykunata kutichisunchik.

¿Pipaqtaq kay qillqasqari?

¿Imapaqtaq kay qillqasqari?

¿Imankunataq kay qillqasqari kasqa?

Masiywan kuskachaykukuspa qatiq ruraykunata qispichisaqku.

1. Riqsipaspayku ñuqaykupaq ima qillqas kanman chayta siq'isaqku.

Ruranapaq

Willakuy

Mat'ipasqa

Harawi

2. ¿Imaraykum qillasqata ñawinchasunchik?

Kay qillqataqa ñawinchasaq.

3. ¿Qammantari imapaqtaqsi kay qillqasqata rurankuman karqan?

Sumaq ch'inlla qillqasqata ñawinchasunchik hinamantaq musuq simikunata huk raphichapi qillqasunchik.

Qulla Suyupi huñuchasqa llamayuqkunapa kamachikuyninkuna

1 T'AQA. Hatun Kamachikuykuna

1 Kamachiy. Kay kamachikuyqa uywakunaq allin kawsaynin qhawarinapaqmi mana runakuna **ñak'arichinankupaq**, kaq llapan llamayuqkunapa ayllupi kawsakunankupaq.

2. Kamachiy. Manam uywakunataqa ñak'arichinanchikchu, ñak'awasunmanmi.

3. Kamachiy. Manam uywakunataqa huk uywakunap ñawpaqinpiqa wañuchinanchikchu, chayta ruraruptinchikqa wakin uywakunam llakipi tulluyapuspa wañupunkuman.

4. Kamachiy. Uywata **wañuchisun** chayqa, apukunamanmi haywarikunanchik, chaymi allinta uywanchikkuna astawan mirarin.

5 Kamachiy. Uywata nak'akuspaqa manam yawarnintaqa usuchinachu, chayta ruwaptinchikqa wakin uywakunam muskhirunman hinaspa llakikuymanta tulluyapuspa wañurunkuman.

6. Kamachiy. Manam huk uywakunaqa llamakunap q'achu mikhunanmanqa haykunankuchu.

7. Kamachiy. Uywa qhatunapaqqa hayk'amansi qhatunku chaytaq tapurikunanchik. Manapunin pisillamanqa qhatunanchikchu.

8. Kamachiy. Manam uywa qhatupakuqkunamanqa chhalananchikchu.

9. Kamachiy. Allin churiyaq uywataqa mañanakunanchikmi.

10. Kamachiy. Uywa aychataqa qhatuna wasimanmi **apananchik**.

11 Kamachiy. Uywa unquptinqa utqhayllamanmi hampinanchik, huk hampiqwanpas qhawachinanchik.

12 Kamachiy. Unqusqa llama aychataqa manam qhatunamanqa apachwanchu, chhayna kaptinqa allpaman **p'ampananchik**

2 T'AQA. Mana ruraqkunapaq kamachikuykuna

14 Kamachiy. Mana kay kamachikuykuna kasuqqa llama uywaqkunapa umalliqninwan phiñachikunqa, achkha kuti manaña kasukuptinqa iskay waranqa qullqita qunqa.

Qillqay musuq simikunata

15 Kamachiy. Achkha kutiña mana uyariqtaqa llamayuqkunap huñunakuyninmanta qarquchikunqa, kaq chunka hatun uywankunata qichuchikunqa.

Puripachiq.

Ch'ullalla. Kay kamachikuyqa chayraq rurariyman haykunqa,

Diario Oficial de la federación nisqapi kimsa p'unchawninman urquruptinkuña.

Qulla Suyupi, llamayuqkunapa wasinpi **rurarisqa**.

Ñawinchayta tukurquspa

Tapukuykunata ñawinchaspa kutichisunchik.

1. ¿Imanaptintaq chay qillqapi mana llimp'ikuna kanchu?

2. ¿Kay qillqa ñuqata yanapawanchu? ¿Imaynatam yanapawan?

3. Yuyaychasqaykimanhina ¿ima kamachikuykunatataq yapawaq? Qillqay

Tapukuykunata kutichisunchik:

¿Pitaq
kamachikuyta
hurqumun?

¿Pikunapaqmi
kamachikuy kasqa?

¿Imapaqmi?

Kaykunata qillqasunchik (Ch) (M) Chiqapchus Manachus, chay qillqa ñawinchasqanchik kanman chayta.

Huñupi llama uywaq runapa ruraynin kamachikuq	
Huñunakuypi amachakuq qillqa puririchiq	
Allin kawsaypaq, allin puririypaq hatun kamachikuykuna riqsichikuq	
Allin ruraykunata, mana rurayninkunata runaman riqsichin	
Huk hamut'ariyta, huk rurayninchiktawan maskharin	
Llamk'aqkunapa kawsayninta rurayninta maskharin	

Huñunakuypi llama uywaq runap kamachikuyninqa runakunap huñunakuypi allin puririnankupaqmi. Kay qillqasqaqa pisi huch'uylam ichaqa huch'uy huñunakuy ukhullapim kamachin, chaymi chay kamachikuyqa mana hawa ayllukunapiqa kamachiyta atinmanchu.

T'aqapi kamachikuymanta atipanakuspa tapukuykunata kutichisunchik.

1. Huk masinchikwan huñunakuspa qatiq tawa k'uchukunapi tapukuykunata kutichisunchik:

Saphichaynin

Qatiqnin

12 kamachikuyta mana kasukuq runamanqa churana.

Qillqasqapi rimana simikunata akllay hinaspa hunt'asqa rimayta ruray.

1. Kamachiy. Kay kamachikuyqa uywakunaq allin kawsaynin qhawarinapaqmi mana runakuna **ñak'**arichinankupaq, kaq llapan llamayuqkunap ayllupi kawsakunankupaq.
2. Kamachiy. Manam uywakunataqa ñak'arichinanchikchu, ichaqa ñak'awasunmanmi.
3. Kamachiy. Manam uywakunataqa huk uywakunap ñawpaqinpiqa wañuchinanchikchu, chayta ruraruptinchikqa wakin uywakunam llakipi tulluyapuspa wañupunkuman.
4. Kamachiy. Uywata wañuchisun chayqa, Apukunamanmi haywarikunanchik, chaymi allin uywanchikkuna astawan mirarinanpaq.

Rimana	Rimaykuna
Ñak'ay	Mana mikhuna kaptin sallqa uywakunata chakuspa ñak'anku.

2. Rimanakunata pachap kasqanmanhina tupachisunchik:

Rimana	Ñawpaq pachapi	Kunan pachapi	Qhipa pachapi
Ñak'ay	Ñak'a-sqa-ni	Ñak'a-ni	Ñak'a-saq

Runa siminchikta aswan riqsirisunchik.

Allinpuni, kunanqa sapanka llamk'ay kaykama ruramusqaykita qhawapayay. Pantasqata tariruspaqa yachachiqniykita, masiykitapas tapukachariy, chaymantataq allichapay. Manaña atispaqa yachachiqniykiwan yanapachikuy.

Kaqmanta qillqasqata ñawinchaspa, yanachawan kaq simikunata qatiq llikachasqa tawa k'uchukunapi qillqay.

Hanay llikachasqa tawa k'uchukunapi sapanka rimana qillqasqanchikwan hunt'a rimaykunata qillqasunchik.

- Sinchi millaymi uywakuna ñak'arichiyqa.

- _____
- _____
- _____
- _____
- _____
- _____
- _____
- _____
- _____
- _____

Kay sapanka rimaykunataqa: mana tukukuq rimanawanmi sutichanchik. Chaymi kay **rimanakuna**:

- Mana runata yupaynintapas, pachatapas riqsipanchu. (ñuqa risaq, paykuna ringaku).
- Mana ninapaq kay **rimanawanqa** rurana (mana q'achupi purinachu), chaymi, kamachikuykunata qillqaspaqa kay **rimanakunata** achkha kutita churanku.

Allin kawsay kamachikuykunata qillqasunchik

Manaraq qillqachkaspa

Llamk'ay t'aqakunapi rimarisunchik kaq tapukuykunata kutichisunchik.

1. ¿Ch'uya kamachikuykunatachu allin kawsanapaq rurananchik?
2. ¿Maykunapim chay kamachikuykuna kananpuni?
3. Qamkunapura rimariychik yachasqaykichikmanhina chaymantataq qatiq llikachasqa tawak'uchupi qhawasqaykichikmanhina tukupaychik.

Mayqan qhawarichiykunapitaq allin kawsaypaq kamachikuykuna kanman.		
Ayllupi	Llaqtapi	Yachay Wasipi
Masiykunawan pukllanayawaptin mana hark'awanankupaq.	Purunpi q'achukuna urqurikunapaq.	Pachallapi imapas ruwanapaq.

Yachay wasipi awqanakuykuna rurasqanchikkunamanta rimanakusunchik. Chaymantataq kamachikuykunata, ruraykunata ima allin kawsananchikpaq rimaripa churarichisun.

Chayaqinchikmanta	Rurayninchikkuna	Kamachikuykuna

Kamachikuq qillqapa imapaq kayninmanta rimanakuspa qillqasunchik.

Kamachikuq qillqap kurkunta riqsirisun.

Sutin

T'aqakuna

Perú Suyup raymichakuyninpaq huñupi kamachikuykuna

1 T'AQA. CHAYAQINCHIKKUNA

→ **1 Kamachiy.** Lliw llaqtanchikkunapi tiyaq runakuna Perú suyunchikpa p'unchawninpi paykunapas raymichanankupaq, kaq manaña hamut'ayninkunapi misti hamut'aykuna kananpaq.

→ **2 Kamachiy.** Pacha Mamanchikpas, imaymana kawsaykunapas mana sarunchanan, chaypim kawsaykunapas mirarin.

2 T'AQA. RURAYNINCHIKKUNA

→ **3 Kamachiy.** Lliw kay pachapi kawsaykunataqa mana sarunchananchikchu, ichaqa sumaqta waqaychananchik.

→ **4 Kamachiy.** Manam t'uqyaqkunata Perú suyunchikta raymichasun nispapaq hap'ichinanchikchu.

→ **5 Kamachiy.** Manam awqachakuykunata, millay rimaykunata Perú suyup raymichakuynin p'unchaw kawsa macharuspa ruranachu.

3 T'AQA. HAYRATAKUNA.

→ **6 Kamachikuy.** Kay kamachikuykuna mana kasukuqqa, huk hunk'a Pacha Mamap allichayninpi llamk'anqa.

Kamachiykuna

Siq'ikuna

Kay qillqasqapi lliw llaqta runakuna siq'isqanku.

Kaykama imaymana yachamusqanchikwan,
kamachikuyninchikta qallarisunchik qillqariyta, chaymantataq,
sapankanchik qillqana mayt'unchikman qillqanta t'ikrasunchik.

Sutin

T'aqakuna

1 T'AQA

1 Kamachiy.

2 Kamachiy.

3 Kamachiy

2 T'AQA

4 Kamachiy.

5 Kamachiy.

6 Kamachiy.

3 T'AQA

7 Kamachiy

Kamachiykuna

Siq'ikuna

Qillqayta tukurquspa

Llapanchikmanta qillqanchikta qhawaspa qatipasunchik.

Tapukuykuna	Arí	Mana
¿Qillqapa sutin, kamachikuq qillqapa sunqunmanhinachu?		
¿T'aqakuna tinkunakunchu kamachikuykunawan?		
¿Huñunakuypichu kay kamachikuq qillqa rurakurqan?		
¿Mana tukukuq rimanawanchu kamachikuq qillqata ruraraqanku?		
¿Llapallam ch'ikukuna allin churasqachu kachkan?		

Qillqa mayt'unchikpi kamachikuyninchikta qhawapayaspa qillqasqata kaqmanta qillqasunchik, ima pantasqanchiktapas ch'uyanchasunchik.

Musuq kamachikuyta qillqanaypaq kay tapukuykunata kutichisaq. Chaypaqtaq yachachiqniyan yanapachikusaq.

¿Imapaqtaq qillqatari qispichisaq?	
¿Ima sutitataq qillqayman churasaq?	
¿Hayk'a t'aqayuytaq kanqa?	
¿Hayk'a kamachiyniyuytaq sapanka t'aqa kanqa?	
¿Pikunamantaq riqsichisaq kay kamachikuyta?	

Masinchikkunawan mañanakuspa musuq qillqasqa kamachikuyta, kaq paykunawan rimanakusunchik qillqa allin ch'uyachu kachkan chayta.

Huñupi masinchikkunawan hamuq qillqasqakunata ñawinchaspa kutichisunchik:

¿Imapaqtaq kamachikuq qillqakunata rurananchik?
¿Hinatapunichu llapan ayllukunapas kamachikuq
qillqakunawan yanapachikuspa kawsanku? ¿Imanaptin?

¿Huñupi uywakuna uywaq runallachu
kamachikuykunata qillqanku? ¿Imarayku?

**Kunanqa huñuchinapaq qillqasqata rurasunchik kuraq
runakunawan rimaspa, liwrukunapi maskhaspa kay
tapukuykunataraq ch'uyanchasunchik.**

Ayllunchikpiri
hukniraq iñiyniyuq
kachkaspa,
¿imahinatam
kawsasqanchik?

Ayllunchikpiri
hukniraq iñiyniyuq
kachkaspa,
imahinatam
kawsasqanchik.

**Kamachikuy qillqata ayllunchikkunaman, allin kawsaypi
tiyananchikpaq riqsichisun.**

Manaraq ñawinchachkaspa

Qillqasqap sutinta ñawinchay chaymanta tapukuykunata kutichiy.

1. ¿Imamantataqsi kay qillqasqari rimachkanman?
2. ¿Ima qillqataq kanman? ¿Imanaptin?
3. Imaymana puririyanta allin kawsaypaq qhawariy
4. ¿Imaraykutaq kay qillqasqata rurankuman karqan?
5. ¿Imaninantaqsi **Armonia equilibrio** nisqakuna?

Ñawinchaychkaspa

Upallalla qillqasqata ñawinchay imapaqsi munanki chaymanhina, chaymantataq mana riqsisqayki simikunata simi taqiykipi qillqay.

II SUTI

Pacha Mamawan uywanakuspa allin kawsay qhawariy

I T'AQA

Allin kawsaypa chaninchayninkuna huk kawsaykunapa rantinrayku

6. Kamachiy (Allin Kawsaypa Chaninchayninkuna). Allin kawsay ukhupi Bolivia achkha suyu llaqtapi allin kawsaypa chaninchayninkuna rurakun, llaqtakunapi allin chaninchasqa kawsay qispichinapaq:

1. **Wiñay yachay.** Bolivia llaqtapi iñiywan qispichisqa allin kawsaypa allin chaninchasqam, chaymi, ayllukunapas hamut'asqa qhawariykunapi qispichiykunata amachaspa, hinallataq sut'inchasqa iñiykunatapas manan saruchachinanchu.
2. **Mikhuy yachay.** Allin kawsayqa allin mikhunakuna mikhuyimi; Pacha Mamamanpas allinnin mikhunakuna upyanakuna ima mikhuy haywarikuspa yachaymi.
3. **Tusuy yachay.** Allin Kawsayqa, Pacha Mamapaq llaqtanchik raymichaypaq tusuyimi, runakunawan, sallqakunawan, wak'akunawan kallpachanakuspa kawsaymi.
4. **Llamk'ay yachay.** Allin kawsayqa, llamk'aytapas raymitahina kusikuytahina ruraymi. Ñawpaq llamk'ayqa raymihinam karqa chayta kutichimuna, chaymi sunquwan kallpawan rurana, aynipi mink'api llamk'ana waqyarinakuspa .

5. **Rimay yachay.** Allin kawsayqa, rimay yachaymi. Allinta hamut'ana, sunquchakuna allin rimanapaqqa, chaymi purinapaqpas, kusichinapaqpas, kallpachanapaqpas allin rimaywan atikun. Llapa rimasqanchikpas sunqu ukhupim qillqakun Pachamamapi kawsaqkunap yuyayninpin qillqakun.
6. **Musqhukuy yachay.** Allin kawsayqa hamuq qhawariypi musqukuymi, kawsayninchikta ñawpaqman apariymi, musqukuymantam imapas qallarín; chayqa musquyninchikqa sut'inpa qallariyninmi.
7. **Uyariy yachay.** Allin kawsayqa riqsinakunapaq uyarinakuymi, riqsinakuymi, yanapanakuymi. Awichunchikkuna llaqtanchikpa yachayninkunamanta rimariptinku uyariymi. Manam ninrillawan uyariychu, sunquwan uyariymi, ichaqa imaymananchikwan uyariymi.
8. **Hamut'ay yachay.** Kayqa manam umallawan yuyaymanaychu ichaqa sunquwanpas ñawpaqman puriymi ama qhipaman hamut'ayninchikta chutaspa puriymi.

Qillqay musuq simikunata

Ancha yuyaywan ñawincharquspa hanay qillqapi ima ninantam kay kanman: "Llapa rimasqanchikpas sunqu ukhupim qillqakun Pachamamapi kawsaqkunap yuyayninpin qillqakun" chayqa, hamut'asqanchikmanhina qillqay.

Ima ninantataq "aynipi mink'api llamk'ay": chayta akllaspa chakatawan siq'iy, qatinqinpitay imanaptin akllasqaykita qillqay:

- ☐ Warmi qhari yanapanakuy.
- ☐ Llaqtantin, kaq qharikuna aynipi yanapakuy.
- ☐ Llaqtantin, ayllukunantin, warmi qhari yanapanakuy.

¿Imanaptin?

Akllasqanchik qillqamanta masinchikkunawan huñunakuspa rimasunchik.

Hamut'aspa yachasqanchikta qatipasun.

Irqi masichaykuna,
kay t'aqapi yachasqanchikta
rikuchinanchikpa
allichakusunchik. Tapukuykunaman
allinta hamut'aspa kutichiyichik.

Tapukuykuna	Kutichikuyninkuna
¿Imapaqmi yachasqanchik yanapawasun?	
Rumi sunqu runakuna uywakunata manaña ñak'achinanpaq ¿Imatataq rurayman?	
¿Kamachikuq qillqasqa rurayta yacharquniñachu?	
¿Imakunatatataq runa siminchikmanta yacharqanchik?	

Imayna llamk'asqaykimanta willaykuwayku

Kaynam tarikurqani	Kaykunam kallpachachiwarqan

5

T'aqa

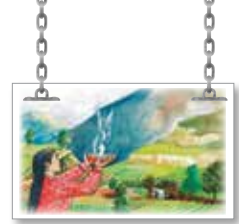
Ayllunchikpa rurayninkunamanta chaninchasunchik

Yachaq masiykuna, kay llamk'ayninchi
pi imaymanakunatam ruraykusunchik,
yachayninchi kuna aswan kallpachaykunapaq.

- Phuyup yachayninmanta rimasunchik.
- Llaqtanchikpa yachayninmanta rimasunchik.
- Kawsayninchi kunkunamanta, llipya pallanapi ñawinchasunchik.
- Saqsay Waman patamanta llipya willanapi qillqasunchik.
- Wak kaysaykuna qillqata ñawinchasunchik.

Phuyup yachayminmanta rimasunchik

Awichukunata tapukusunchik imapaqmi phuyuta qhawaku. Kay tapukuykunawan yanapakusunchik:

1. ¿Ima killapi phuyuta qhawana?
2. ¿Imapaqmi phuyuta qhawana?
3. ¿Imatam chay phuyu yachan?
4. ¿Allin chu chakra llamk'ayninchikpaq Phuyu qhaway?

Huñupi, awichunchikkuna willawasqanchikmanta rimasunchik.

Phuyukunataqa qhawana chika chikamantan; qiqnataraq qhawana, intip llusimuyinpi haykupuyinpiipas, sichus pukanirayman tukumun chayqa para wata kanqa, q'illunirayman tupamuqtintaq ch'akiriy wata kanqa. Qhawanallataq hatun sitwa raymi killa qallariy p'unchawmanta, kay p'unchawqa qhapaq raymi sitwa killawan ninakun, chaypa qhipan p'unchawtaq tarpuykillawan tupan, hinallatapuni qatina wakmanta hatun sitwa raymi killaman muyumunankama. Chay p'unchawkunapiqa phuyuta qhawana, phuyuq kasqanmanhina paramunqapas manapas, chayta qhawaspas tarpuykunata tupachina, ñawpananpaqpas qhiparinanpaqpas.

Yachaqa willawasqanchikmanta rimasunchik.

Ñawpaq p'unchawta qhapaq sitwa qillapi phuyun chayqa chay killapis allin tarpun kanqa, iskay p'unchaw phuyunqa chayqa unu raymi killapi tarpuy allin kanqa, kimsa p'unchaw phuyunqa chaytaqmi quya raymi killapi allin tarpun kanqa.

Phuyuta qhawaspas ima killapi papa tarpunankupaq akllaqku.

Mana phuyu nisqanmanhina tarpuptinqa pisitan urinqa. Chayraykum allin mikhuy urichinaykipaq phuyu willakusqanmanhina tarpunayki.

Qillqana mayt'upi rurasqanchikta yachaqasqanchikta qillqasun, kaqllataq tayta mamanchikman willasunchik.

Llaqtanchikpa yachayninkunamanta rimasunchik

Llamk'aq masiykikunawan, imaymana ruraykunata huñulla llamk'asaqku.

1. Kay qillqakunata ñawinchaykusunchik:

Awichanchikkunap yachayninkuna chinkasqanamanta qhawarisunchik, hinallataq imaraykuchus yachay wasikunapi, manaña yuyarichipunkuchu chaykunata qhawarisun.

2. Kay siq'ikunata qhawaykusunchik.

Yachachiq taytay, ichaqa niwarqan, ñawpa pachaqa llaqkunaaqa, sinchi upakunas karqanku.

Allinpuni mamay, Urpi, qamri ¿imaninkitaq irqi masiykiq rimasqankunamanta?

Yachaq masiykunata, ñuqa niyman; chay rimaqkunaaqa yangallam, mana imata yachaspa rimanku. Ñuqanchikqa, hatun yachayniyuq llaqtaq wawanraqmi kanchik.

Ñawpa pacha awichunchikkunaaqa, hatun yachayniyuqsi karqanku, chayraykus imaymanakunata rurayta atirqanku.

3. Kunantaq imayna qhawasqaykimanhina, ñawinchasqaykimanhina, kay tapukuykunata kutichiy:

Chay rimanakuy
¿imamantam
kanmam?

¿Pim chay
rimanakuy
purichiq
kanmam?

Yachakuq irqikuna,
¿imatan
rurachkankumam?

Manaraq rimachkaspa

Iskay, kimsa t'aqapi huñuykukuspa, rimakusunchik, hinaspataq imapas mañawasqanchikta, qillqapi kutichisunchik.

1. Llaqtanchikpa ima yachayniyuq, llamk'ayniyuq kasqanmanta rimaykusunman, chaypaq churaykamuy. Hinaspapas, imakunatam chaymanta yachanchik, chaypaq t'aqwirina kanqa.
2. Chay llamk'aykunamanta rimarinapaq, yachaykunata maskharina.
3. ¿Imaraykum chay rimaykuna, t'aqwiriykuna aparikunqa?
4. Qhawarisun, hayk'a unaypim chay rimaykuna aparikunqa chayta.
5. Chay rimaykuna aparikunanpaq, ¿ima qillqa kamachiykunan kanmam? Allinta qhawarispas churaykusunchik.
6. Yachachiqpa yanapayninwan, manaraq chay rimaykuna aparikuchkaptin, ñawpaq p'unchaw allinta yuyarinaraq.

Rimanakuchkaspa

Kikin rimanakuykunapi kaykunata qhawarisunchik.

1. Imakunamantam rimaykuna kanqa, chaykunata, yachachiqmanta mañay.
2. Kunan, sapanka yuyaynikumantahina, qillqap kamachikuyninta hunt'aspa, chaninninpi, rimaykamunqaku.
3. Sut'i rimaypi, wak runakunaq tapukuyninta kutichisaqku.
4. Rimanakuy purichiq, allinta rimasqakunata ch'uyanchaspa rimamunqa.

Rimanakuyta tukurquspa

Imayna rimaykunap puririsqanta qhawaykuspa, allin rurasqaykita chakatawan (X) chimpuy.

¿Yuyayniykunata sut'ipi, chaninwanchu rimaykamurqani?	
¿Ima rimaykunamantapas tukuy yuyaywanchu kutichirqani?	
¿Rimayniykunapi manachu ima ch'arwikunapas rikhurirqan?	
¿Ima tapukuykunatapas chaninninpichu kutichirqani?	
¿Ima yuyayniykunatapas sut'i simipichu rimaykamurqani?	
¿Manachu millay ch'aqwaykunata hatarichirqani?	

Kawsayninchikkunamanta, lliklla pallanapi ñawinchasunchik

Manaraq ñawinchachkaspa

Lamk'aq masinchikkunawan huñuykukuspa, kay ruraykunata puriykachisunchik.

1. Kay tapukuykunata, simillapi kutichisunchik:

2. Tumaspa rimasqanta ñawinchay hinaspa hamuq mañakuyta tukupay.

Musyakusqaymanhinaqa qillqaspa nisyu kallpayuqmi. Ñawinchay allaykuytañam munami.

Kunanqa Muray Alwiha kamaymantam ñawinchasaq.
Chayraykum kay qillqasqata ñawinchasaq:

Kunantaq llipyata ñawinchasunchik, hinaspa tapukuykunata kutichisun.

The image is a screenshot of an email client interface. On the left side, there is a vertical list of folders: 'Carpetas' (with a plus icon), 'Bandeja de entrada' (highlighted in blue), 'Correo no deseado', 'Borradores', 'Elementos enviados', 'Elementos eliminados', and 'Papelera'. The main area on the right displays an email. The header of the email shows the sender's name 'Muray Alwiha kamaymanta.' followed by a profile picture (a purple circle with 'SY') and contact information: 'Simon Villalobos Yupanqui <simonvillalobos5@gmail.com>', 'Hoy, 03:35pm', and 'Usted' with a dropdown arrow. The email body contains three paragraphs of text in Spanish. The first paragraph is a greeting: 'Allillanchá wawqiy Enrique' and 'MURAY ALWIHA KAMAYMANTA.' The second paragraph describes a location: 'Muray, muyu muyu, pata pata, inkakunap rurasqanmi, Maras llaqtaq 7 km kinrayninpi tarikun, chaymanqa Uru Pampa llaqtaman karu ñanninta puriyta atisunman.' The third paragraph is a longer message: 'Muyu muyu, pata pata, inkakunap allin yuyayniyuqkunap rurasqankus kanman, kawsay chakra mikhuykuna paqarichinapaq, mirachinapaq hinallataq huch'uy chawpi muyunpi kuka mama willka raphi uywanapaq. Chayhinatam ninku yachaykuna maskhariq, paskiriq, Expedición CIRPEC Jhonson.' The fourth paragraph continues the message: 'Edwar Ranney nillantaq, sapanka muyu muyu pata patapiqa tarikunmi, hukniraq q'uñi allpakuna chayraykum inkakunaqa sapanka muyu muyu pata patapi, tukuy huk huk chakra kawsay mamata uywarqanku, chaymanta musuq muhuta urquspa lliw chakra ayllukunapi tarpuspa mirachinankupaq.' The final line of the email is 'Tupananchikkamaña. Purun Wayta.'

Kaypi ¿llipya
willana apachisqan
yachakunchu?

¿Purun Wayta
qharichu warmichu
kanman?
¿Imarayku?

¿Pitaq kay
yachaytari
riqsichirgan?

Chay qillqasqamanta imatam hurquyta munanchik chaymanhina sapanka ñawinchaykusun, hinaspataq, chay tapukuykunata yapamanta kutichisunchik.

1. ¿Pitaq llipya willanata qillqarqan?

2. ¿Llipya willanapi imamantataq rimachakan?

3. ¿Pimantaq llipya willanata apachisqa?

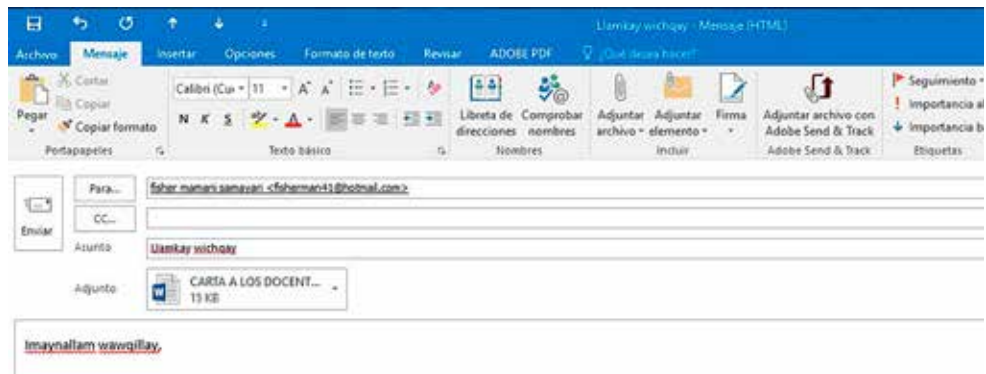
4. ¿Imapaqtaq llipya willana allin?

- Chay llipya willanaqa, (**hotmail.com**, **gmail.com**) **sutiyuqmi**, **chayqa**, **imaymana willakuykuna apachinakunapaqmi**.
- Llipya willanaqa, khipuchasqa llipya willanakuy ukhunpim puriykachan, hinallataq llipya **postal nisqapas**.
- Chay llipya willanakunaqa, willakuykuna apachinakunapaqmi
- Maymanpas chayayta atillanpunim.

Hamuq llipya willanapi kaykunata tarispayki llimp'iykuy.

- Qillqaq
- Chaskiq
- Mañakuy munasqa

1. Llipya willanapi, qillqa apachimusqata, ñawinchanapaq, ¿mayqan ch'ikutataq ñit'iykusunman? Riqsiykuy.

☐ Adjunto	☐ Asunto
☐ Para...	☐ Enviar

2. ¿Lliplla willanapi, ima rikch'ay rimaykunatam apachikunman?

☐ Tukuy allin qillqata	☐ Pantayniyuq qillqata

¿Imanaptin?:

3. Chay llipya willanapa riqch'ayninkunamanta, tapukuyninmanhina qillqaykuy.

- ♦ Llipya willanapi apachinapaq, ¿ima ch'ikutam nit'iykunchik?

.....

- ♦ Llipya willanapi. ¿Imaynatam qillqana kanman?

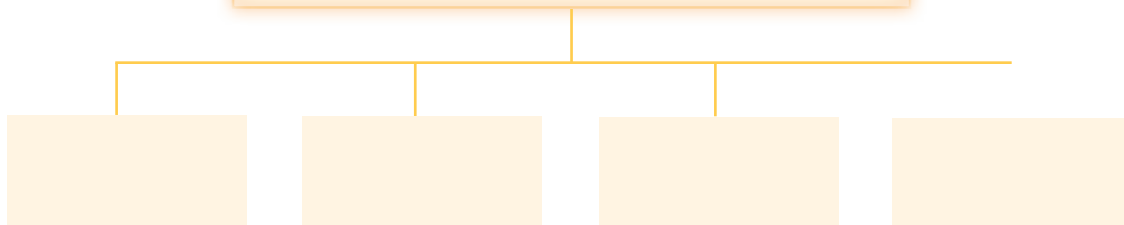
.....

- ♦ Llipya willanapi. ¿Imatam riqsinayki **adjunto** qillqa, siq'ita apachinaykipaq?

.....

Kunantaq kay llikata hunt'apay.

Kaykunapaqmi llipya willana allin

Kunantaq, llapa yachaqasqaykita qillqaykuy.

Rimanaykukuspa qillqastin tapukuyta kutichisunchik.

1. ¿Imaynata kikiypa kaq llipya willanata kichayman?

.....

2. ¿Ima sutitataq churayman?

.....

.....

3. ¿Wasiypi mana akchi kaptin imaynata rurayman?

.....

.....

4. Pikunawantaq llipya willanaywan qillqanakuyman.

.....

Qichwa simi rimanapaq

Qhawarisunchik:

Ruraq	Rimanapaq hunt'aynin	Rimana
Mamay	puchkata	apan.
Kuntur	wañusqa uwihata	mikhun.
Wawqiy	q'umputa	hayt'an.

Allinta ch'uyanchananchikpaqqa kay tapukuykunawan yanapachikusunchik.

- ¿Mayqan **ruraq**mantam rimachkanchik?
 - Mamaymanta.
 - Kunturmanta.
 - Wawqiyman.
- ¿Chay **ruraq**ri imatam **riman**, imatam ruran?
 - apan.
 - mikhun.
 - haytan.
- ¿Ima rurasqanmanta riman?
 - Apasqanmanta.
 - Mikhusqanmanta.
 - Haytasqanmanta.

Kay rimaykunata qichwapi rimasqanchikmanhina ñiqicharquy.

mamaypa awasqanmi kanki.

parapi rit'ipi Qamwanmi purini.

rinchik iskaynillanchikmi Maytapas.

yanacham Mamaypa ñawinhina kanki.

kanki Wik'uñachhina ch'umpicham.

Maypipas tarillawankim punchulláy.

Saqsaywaman patamanta, llipya willanapi qillqasunchik.

Ñawinchaspa, siq'isqatawan qhawaykuspa, ima rimaytapas, tapukuytapas kutichiy.

Kaypi
willakuyniykita
qillqaykuy

Chay willakuyniykita
wakkunaman
apachiyta munaspa,
kaypi qillqaykuy.

Llipya willana
piman apachinaykita, kaypi
qillqaykuy

Qallariynin

Saqsaywaman (wamanchaq saksaykunan pata)

Para: jacinto.1070@gmail.com ; quinchu sunchu@hotmail.com

Cc: apuhuaman@gmail.com ; amepifanio@hotmail.com

Asunto: Saqsaywaman (wamanchaq saksaykunan pata)

Willakuykunapa
sunchun

Saqsaywamanmi tarikun 2 km Qusqupa suni kinrayninpi, hinaspataq 3,700 hatun quchapa patanmanta tupusqapi, aypaynintaq 3.093 hectarias. chaytan Pachakutipa kawsasqan pachapi rurasqaku, Wuayna Qhapak tukupasqa. Hinatam willakun Cronista Inka Garcilaso de la Vega. Saqsaywamanqa, puma thallasqa rikch'akuq urqupi rurasqa, s iquisqapi rikhukusqan hina kachkan. Saqsaywaman rumikunaqa, rumi huñuna qaqamanta kuchusqan kasqa, sayannim munasqamanhina, chaytam waskhakunawan chutaspa challachimuspaña, sumaqta larunkunata lluchk'aychispa, allinta tupuspa ima pirqaman wiñay sayananpaq churaq kasqaku.

Kaykunawan
llamk'asun

[Qichwa llaqtapa yachayninkuna.docx](#) (20K)

Enviar

Guardado

Llipya willanayki
apachinaykipaq
kaypi ñupuy.

Willakuyniykipi ima
suchitapas apachiyta
munaspa, kayta
ñitiykuy.

Willakuyniykita kaypi
qillqaykuy.

Ñawinchasqa qillqasqakuna yuyaykuspa, ¿imaynatan llipla willanapi qillqaykusunman?

Tayta mamaykipa hatun p'unchawninraykus hamuq killata lliw ayluykikuna huñunakuspanku rayminqaku. Qampa karupi kaspaykis llipya willanallata apachinki.

¿Ima rikch'ay qillqata-
taq qillqaykusaqri?

¿Pikunapaqtaq
qillqaymanri?

¿Imayna rimaykunatataq
qillqasaqri?

¿Imatan chay qillqawan
taripayta munani?

Chay llipya willanapi, ima rimaykunawanmi qillqayta atisunman chayta qillqaykusun. Sik'uchasqa qatiyman.

- ---
- ---
- ---
- ---
- ---

This image shows a blank sheet of handwriting practice paper. It features four sets of horizontal dashed blue lines, each preceded by a solid black dot on the left margin, serving as guides for letter height and placement. The background is white.

Lipya willanaykita qillqaspaga
kaykunallawanmi qillqawaq. Munaspaga
hukkunawanpas qillqawaqmi.

- ▶ Willakunapaq
- ▶ Apachinapaq
- ▶ Chaskiq
- ▶ Sumaq

99

Qillqachkaspa

Kunan, Kay llipta willana sayayninpi/formatupi sapankanchik yachaykuna yuyaychasqamanhina qillqaykusunchik.

Pimanmi apachisun,
chay llipta
willananta qillqaykuy

Kaypiqa, pikunamanwanchá
apachiyta munanki chaykunaq
llipta willananta hunt'aykuwaq.

Willakuyniykita
qillqay

Kaypitaq kikin
willakuyniykikunata
qillqay.

Llapan
tukusqa
kaptin,
apachinay
kipaq kayta
ñit'iykuy.

Mensaje nuevo

Para:

Cc:

Cco:

Asunto:

Enviar

Guardado

Allinmi chay yachakusqanchikkuna, kunan ichaqa, cabina internetman puriyta atisunman, hinaspataq mayqin yawar masiykimanpas, yachaqa masiykimanpas, huk willakuyniykita apaykachiy. Manaraq llipta willanayki kaqtintaq, yachachiqniykita mañarikuy yanapanasunkipaq, musuqmantata hatarichinanpaq.

Qillqayta tukurquspa

Qillqanchikta yachaq masinchikwan qhawaykachinakusunchik, hinaspataq, allin kaptin arí nispa qillqaykusun, mana allin kaptintaq manam nispa qillqaykusun.

¿Chay llipla willana sayayninpi, llapan kananpichu kachkam?	Arí	Manam
¿Chay asuntupi qillqawan, willakuyniykuna tupachkanchu?		
¿Tunupap mañakusqanta, yanapayniywan allintachu hunt'aykuni?		
¿Willakuykuna sut'i qillqasqachu kachkan?		
¿Qillqakuna allin qillqasqachu kachkan?		
Chay ch'ikukuna allin chaninpichu churasqa kachkan		

Maypachachus qillqa allichaykunata tukuykunchik, masinchikkunata uyariyunchik chayqa, kunan kaykunata ruraykusun.

1. Kunan, masiykipa siminkunata uyarispa, pantayniykikunata allichaspa, wakmanta chay willakuyniykita qillqaykuy.
2. Chaymantapas, mana ima pantayniyuqta, tukukuyninpi musuq raphipi qillqaykuy.

Tukunaykipaq, wakmanta qillqa rurasqaykita ñawinchaykuy, chay ruraykunata hunt'aykuy.

- Kunan, qilqanayki p'anqapi, chay rimachiq simikunata qillqaykuy.
- Masiykikunawan rimaykuy, chay rimachiq simiwan, wak rimaykunawan, imaynanpim kasqanta riqsiwaq.

Chay **rimachiq** simikunaqa, imas ruraykuna hunt'achiqmi. khuyani, khuyarqani, khuyan... chayhinakuna

Runakuna	Kunan pacha	Ñawpaq pacha
Ñuqa	Khuyani	Khuyarqani
Qam	Khuyanki	Khuyarqanki
Pay	Khuyan	Khuyarqan
Ñuqanchik	Khuyanchik	Khuyarqanchik
Ñuqayku	Khuyayku	khuyarqayku
Qamkuna	Khuyankichik	Khuyarqankichik
Paykuna	Khuyanku	Khuyarqanku

Wak kawsaykuna qillqasqata ñawinchasunchik

Manaraq ñawinchachkaspa

Masiykikunawan huñunakuspa allinta rimanakuspa tapukuykunata kutichiychik.

1. ¿Imamantaraq qillqasqa rimachkan?
2. ¿Imapaqraq qillqarqan?
3. ¿Qillqaqpa rimasqanta riqsinchikchu?
4. ¿Maypitaq willakuypa ukhun tarikunman?
5. ¿Imapaqtaq qillqasqata ñawinchasqa?

Ñawinchachkaspa

Kay qillqakunata ñawinchaykusun, hinaspataq chay ch'ikusqa qillqakunamanta, ñuqachikkama tapunarikuspa chaninchaykusunchik.

Chawinkunap kawsaynin

Chawinkunap ñawpaq kawsayninkuqa, usnu Apu wasi ukhupi qallarín, chaypim pumaq uman pirqapi k'askachisqa kachkan. Hinallataq lanzon monolítico rumipi llamk'asqa, chay usnu wasipiqqa apukunawan rimaqkunallas tarikuqku. Chay llaqtachakusqanku wasiqa rumimanta llapanpas pirqasqam, chaytaqa waranqa iskay pachaqa (1200), yupay qallarikusqan ñawpaqtaraq rurasqaku.

Chawin, usnu wasi llaqtaqa, "Callejón de Conchucos" sutichasqa ayllupim tarikun, hinallataq Waskaran hatun apuq chakinpi, Chawin de Wantar huch'uy phatmi suyupi Wari, Anqas suyupa phatmiyninpi.

Chawinkunapa llaqta kawsayninqa, Arqueólogo Julio Cesar Tellopa llamk'ayninpi riqsichisqa, sut'incharisqanmi kasqa, waranqa isqun pachak tawa chunka pisqayuaq yupay watapi. Tarisqam pachaqa, mayukunaq rumi allpa apamusqanwan ñit'ichisqas kasqa, chaytam llamk'ayninwan, allinman qhawarikunankama llamk'asqa.

Chawin runakunaqa, allin manchachikuyniyuqsi kasqaku, chayraykus ayllu runakunataqa, chakra llamk'ayman tukuytapuni qatiykachasqaku, hinallataq chakrakuna qharpanapaq, yarqhakuna ruwaymanpas. Chaymi paykuna lliwpa riqsisqan kasqaku.

Hinallataqsi usnu wasinkupiqqa, hatun mch'aqwaypa uman kasqa, pirqaman k'askachisqa, amaru allpa kamayuq phuturichiq yuyaychasqa puhina, hinallataq tarikun yunka mayupi kaymanpa (hatuchaq qalaywa) uman. Hinan kasqa, chawinkunaq kawsaynin, chayllatam aparichimuykichik, qamkunapas lliwpa willanapi qillqaykuspa pillapas munasqaykichikman mast'ariychiy.

Hinallataqsi usnu wasinkupiqqa, hatun mach'aqwaypa uman tarikusqa, pirqaman k'askachisqa, amaru allpa kamayuq phuturichiq yuyaychasqa apuhina, hinallataq tarikun yunka mayupi kaymanpa (hatuchaq qalaywa) uman. Hina kasqa, chavinkunaq kawsaynin, chayllatam aparichimuykichik, qankunapas llipla willanapi qillqaykuspa pillapas munasqaykichikman mast'ariychiy.

Ñawichayta tukurquspa

Tapukuykunap kutichiyninta qillqaykusunchik.

1. Qillqasqapa sutin:
2. Chay qillqasqapi ¿imamantam rimasqa?
.....
.....
3. ¿Imaynataq Chavin usnu wasi, Julio Cesar Tellopa tarisqan pachapi tarikusqa?
.....
.....
4. Chawinpi kawsaq runakuna, ¿imaynam kasqaku?
.....
.....
5. Chawin runakuna, ¿ima llamk'aymanmi ayllu runakunata qatisqaku?
.....
.....
6. ¿May suyupa phatminpim Chawin kasqa?
.....
7. Ima aputaq Chavin, usnu wasi llaqtapa kayllanpi kachkanman.
.....
8. Inkakunapa kawsakuyninwan ¿imamantaq rikch'akunpas rakikunpas Chawinkunapa kayninkuna? Rimanakusunchik.

Hamut'aspa yachasqanchikta qatipasun.

Irqi masichaykuna,
kay t'aqapi yachasqanchikta
rikuchinanchikpa
allichakusunchik. Tapukuykunata
allinta hamut'aspa kutichiychik.

Tapukuykuna	Kutichikuyninkuna
¿Imapaqmi yachasqanchik yanapawasun?	
¿Lliw llaqtakunapichu huk niraqllata phuyupa yachayninta qhawanku?	
¿Llipya willana qillqayta ñawinchayta yacharqunichu?	
¿Imakunatatataq runa siminchikmanta yacharqanchik?	

Imayna llamk'asqaykimanta willaykuwayku.

Kaynam tarikurqani	Kaykunam kallpachachiwarqan

6

T'aqa

Ayllunchikkunapa yachayninkunata chaninchasunchik

¡Ancha munasqay irqi masiykuna kay t'aqata kуска yachasunchik!

- Awaypa ch'ikunkunmanta rimasunchik.
- Yana wiramanta p'acha rurasqamanta rimasunchik.
- Parakaspawayayninmanta yachayta qillqasunchik.
- Ñawpa rimaypi llamk'aykunamanta riqsisunchik

Awaypaq siñankunamanta rimasunchik

Huk away yachaqta mink'akusunchik, mana uyarikuptintaq wasinta risun tapukuq.

1. ¿Imakunawantaq awayta ruranku?
2. ¿Pikunataq away llamk'aykunatari hap'inku?
3. ¿Awayta qallarínaykipaq apukunaman haywarikunkichu?
4. ¿Imaynam away utqayllaman tukunantapas, qhiparinantapas yachankumanpas?
5. ¿Away ruranapaq ima hark'akuyllapas kanmanchu?

Awaqwan rimamusqanchikmanta, huñunakuypi rimarisunchik. Chaymanta rimanakusunchik chayta hukkunaman riqsichinanchikpaq yachaykunata akllasun.

Q'aytu khipu imaynapipas allwisqa pataman urmayrun chayqa, awaymi mana atinqachu tutkukuyta.

Allwichkaptiyki, kurur qasillamanta puriptinqa utaq chawpillanpi tუსუptinqa mana utqhaymanchu away tukukunqa, chayqa wischusqa away kananpaq.

Awaqpa rimasqanta uyarispa, masiykunawan rimanakuspa, qillqaspa yachaykunata tinkuchini chaymanta tayta mamayman ñawinchapuni.

.....

.....

.....

.....

Yana wirawan rurasqa p'achakunamanta rimasunchik

Manaraq rimachkaspa

Tapukuykuna kutichinapaq yachaq masinchikkunawan huñunakuspay rimanakuyku.

1. Imaraykutaq yana wirawan rurasqa p'achakunawan mana p'achakusunmanchu.
2. Imayna p'achakunanchikpaq qhatuna wasikuna chayman aysaykuwanchik? Ima niwaqtaq.
3. Pisi qullqillawan rantisqa p'acha ¿unquchikunmanchu? ¿Imanaptin?
4. ¿Imaraykutaq runa masinchikkuna uywap millwanwan rurasqa p'achawan manaña p'achakunku?

Uywakunap millwanwan rurasqa p'acha allin kasqanmanta rimapayawananchikpaq rimanakuspa yachaqta maskhamusunchik. Chaypaq allichakusunchik.

Tapukuy munasqanchik runapa sutinqa: _____

Imamantataq tapukusunchik: _____

Imaraykutaq runata tapukusunchik: _____

Tapukunanchikpaq tapukuykuna.

1 tapuy: _____

2 tapuy: _____

3 tapuy: _____

4 tapuy: _____

5 tapuy: _____

Tapukusqanchik runa riqsinanchikpaq willakuykunata maskhasunchik.

1. Maypitaq tiyan.
2. Maypi llamk'an.
3. Imata ruran.

Rimachkaspa

Rimanakusqanchikmanhina tapupakunchik. Chaypaq kaykunatam yuyananchik:

1. Yachaq masiykunata rimakuykuni. Tapunay runata riqsichinichu.
2. Allichakusqaymanhinam tapuni.
3. Tapusqay runa, tapusqayta kutichiwanankama uyanmanta ñawiyta mana qichunichu.
4. Tapusqay runapa kutichiwasqanta qillqani.

Rimayta tukurquspa

Tapusqay runata añanchani, chaymanta kasqanmanhina X-wan chimpuni.

Tapukuspay	arí	mana	Rimasqanta uyarispay	arí	mana
¿Uyarinanpaqhinachu rimarqani?			¿Tukuy sunquwanchu uyarirqani?		
¿Rimaptin uyanta qhawarqanichu?			¿Allin rimayta uyarispay qillqarqanichu?		
¿Rimasqanta qillqarqanichu?			¿Mana uyarisqayta qillqarqanichu hinaspa rimapayawananpaq mañakurqanichu?		

Parakaspa awayninkunanmanta ñawinchasunchik

Manaraq ñawinchachkaspa

Hamuq uyapi qillqasqap rikch'akuynintawan sutinta qhawasunchik. Chaymanta hamuq tapukuykunata kutichinchik.

Parakas
awaymanta
imatataq
yachanki

¿Imaman
rikch'akuq
qillqatataq
qhawasunri?

¿Imapaqtaq
kay willakuyta
qillqarqanku?

¿Imata
maskaspataq
qillqasqata
ñawinchasaq?

Imaman rikch'akuq qillqasqataq X-wan chimpuy.

harawi

willakuy

Aranway

watuchikuy

¿Imanaptin?

.....

¿Imapaqtaq ñawinchasaq?

.....

.....

Maskhasqanchikmanhina kay qillqasqata ñawinchasuncik, chaymanta kutichisunchik sapa tapukuyta tarispa, sayaykuspataq wakmanta ñawichaykusun.

¿Ima llaqtapa
p'achanmanta
willakun?

¿Ima kay
qillqasqapi
tarikun?

Parakaspa awayninkumanta

Ñawpa kamay suyumantaraq lliw
awasqakunamanta Iskaychayqa awasqa,
sirapasqa karqan. Chayraykum Paracas
p'istunakuna sumaq rimariyniyuq qhawariyniyuq,
chaypaqqa Chankay, Wari, awasqakunata,
simp'asqakunata imahinaraq nin.

Tawantinsuyumanta pacharaqmi allin
awaykunataqa ruraraqanku. Masupa suphunmanta
q'aytuta puchkaspa, munay t'ika pallayniyuqkunata
awasqaku. Hinallataqmi wiphala unanchankuta quri
qullqi q'aytusqawan t'ikachasqaku sumaq tukapuwan
sirapaspa, chaymantapas churakunanku
pachakunatapas hinatapunin awaraqanku.

Awaykunaqa, inkakakunapa huñunakuyninpi,
kawsayninpi sumaq allin kawsaytas tarichisqa.
Chaypis ima munasqankutapas aypachinakuqku,
chay awaykunaqa chawpi sunqu awayniypi
sumaq rikch'ayniyuq karqan, ichaqa tinkunakuy
huñunakuypiqa askhanpim awasqankuta
churananku kasqa, waqaychasqankumanhina, llaqta
Umalliq inkakunaq mañakusqanmanhina. Chaytaqa
warmikunas aswantaqa awasqaku chayraykus wasi
akllakunatapas paqarichirqaku sumaq awaykuta ima
llamk'anakupaq.

Hinataqsi, hatun saminchasqa rayminakuypaqwan
sumaq unkukunata rurasqaku, hinallataq
mamakunas sumaq munay p'achakunatapas,
p'istunakunata ima awasqaku, ichaqa
inkakunaqa unku p'achata aswan
munayta sirasqaku, awasqaku, rikch'aynikunaqa
tukapuwan sumaq t'ikachasqa karqan.

Awaymanta yachayta yuyayta imaqa, yachay maskhaq runakuna aswan purichisqaku pisimanta hatunman, hinallataq sasachakuyninmanhina, lliw riqsiykunapi yuyaymanachikun, qillqakunapas askha rikhurin.

Awaykunamanta ruraykuna Inkakunaqa askhatam away ruraykunata riqsichirqanku, sapanka suyumanhina. Awaykunapaq akllasqallaña (ñañupas, rakhupas q'aytukunata).

T'iqiy: Rakhu q'aytukunawan patarasqa – patachasqa away p'acha. Chaytaq tawa makiwan atiylla awarqanku.

P'achakunachikpaq: Ñaño q'aytuwan mat'i awasqa p'achakuna. Kay awaytaqa allinta sapakutilla awarqanku.

Uyapi allwina: Sumaq ch'uspakunata unkutawan allwisqaku hinaspa chay awasqapiqa huknin uyanpi sumaq llimp'ikunayuq kasqa allin awasqa.

Chiqay qillqasqa tapukuypi rimaykunata, rimana t'ikrachiwantaqta tariy.

Ñawinchayta tukurquspa

Tapukuyta qillqaspa masapi kutichisunchik.

Qallariyninpi mañakurankichu willakuy apachimuwasqanchikmanta ¿kay qillqasqapi yachayniyki riqsiynikikunapi yanapasunkichu?

Five horizontal dashed lines for writing.

1. ¿Unku p'achata pikunataq awarqanku?

Mamakuna

Hatun
runakuna

Inkakuna

Aklla

2. ¿Imayniray p'achakunatatataq Parakaskuna awarqanku?

4. A wachu nisqanwam, Ch wachupa rimasqanta tinkuchisunchik.

	A wachu		CH wachu
1	Ch'uspakuna sirasqa		Hap'inachisqa
2	Unku		T'iqiy
3	Patarasqa p'achatam awasqaku		Awasqa
4	Ñaño q'aytuwan awasqa		kipu
5	Sumaq chimpupa churasqaku		Uyapi allwina

Ruraykunata sapanta qhawakuspa kutichisunchik.

1. Qillqa imapaq qillqasqata tarispa, pukuchuta tukllachiy.

Parakaspaya
yachaymanta
willakuy

Inkapa awaynin
ruraykunamanta
riman

Ñawinchasqayki
qillqasqa ¿ima
rikch'ayniyuqtaq
tarikun?

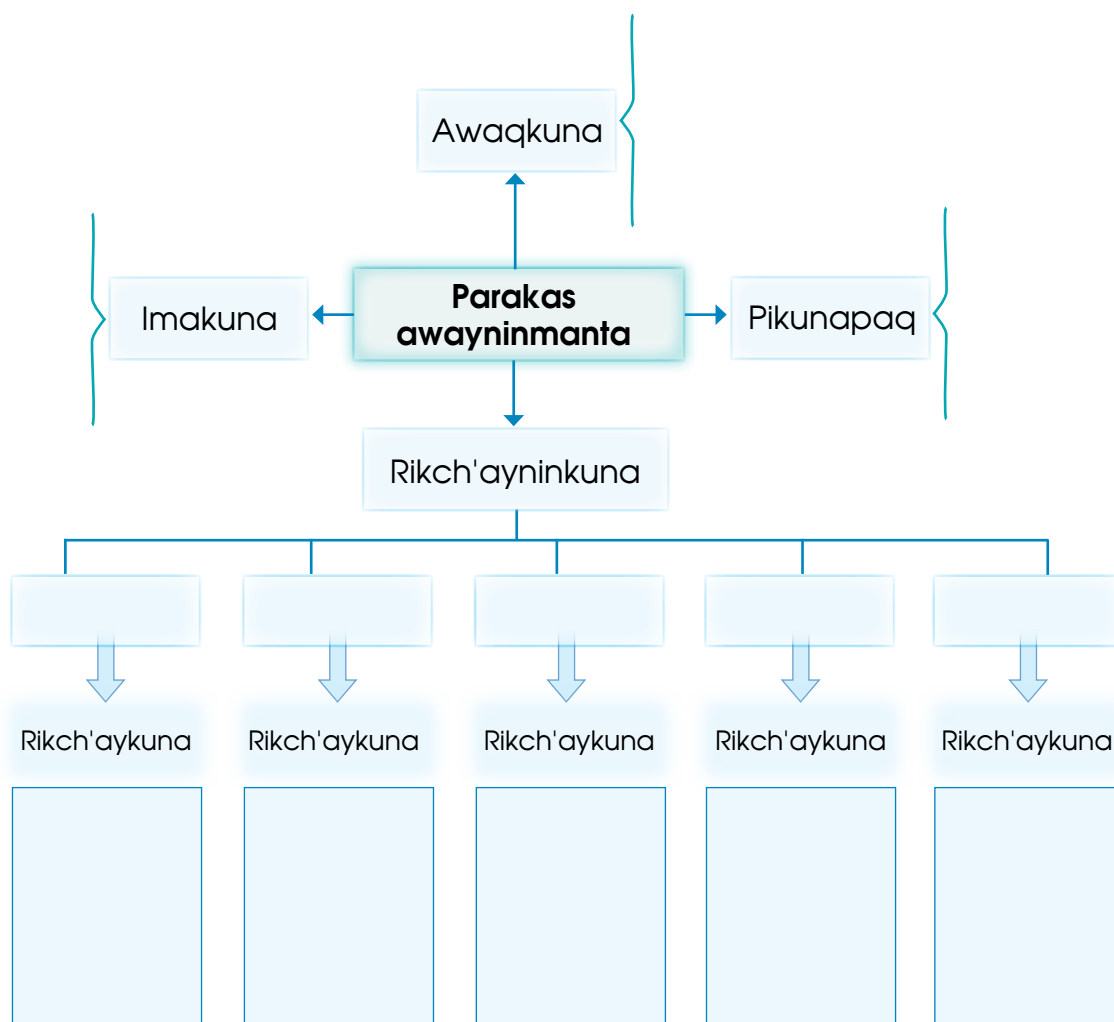

2. ¿Imaraykuraq Parakaskuna millwallawan unku p'achata awarqaku?

3. ¿Pikunataq unku p'achawan p'achakunanku karqan? ¿Imanaptin?

4. Qillqasqaq willakusqanmanhina, ¿imanaptinmi sumaq tukapunakunawan churarqanku?

Qillqana mayt'unchikpi hamuq siq'i mañakusqanmanhina tukusunchik.

Rimaspalla hamuq tapukuykunata kutichisunchik.

1. ¿Imaman rikch'akuq simiwantaq qillqaq willakuchkan?
2. ¿¿Suyunchikpaqhinachu willakuy kachkan?
3. ¿Imanaptintaq kay watakuna yana wiramanta llusqsimuq millwallawanña pachata ruranku?

Kuyasqay warmi qhari irqachakuna, imaynam kaykama llamk'ayniykichik kachkan.

- ¿Qillqapa rimasqanwan sasachakurqankichu?
- ¿Imaynataq chay sasachakuykunamanta llusirqanki?
- Kay rikch'aq qillqasqakunapi ¿imaynatataq hamut'ayniykita puririchiwaq?

Kunanñataq, tukupasqayki qillqata, siq'ita hamawt'aykiman qhawachiy. Pantaykuna kaptinqa qillqana maytuykipi yapamanta allichastin qillqay...

Siminchikta riqsisunchik

Hakarayachiq simikuna

Atatáw

Kuyaykimá

Arí

Imá

Achalalláw

Achacháw

Hamuyá

Sapa simiwan huk rimayta qillqasunchik.

1. _____
2. _____
3. _____
4. _____
5. _____

Qichwa simiqa kastilla simimanta llumpaytam karuchakun. Manam chay kaqllachu. Qichwa simipa sayayninga manam imapaqpas kastilla simimanqa achhuykunchu. Kayna: kastilla simipi hakarayachiq simikunataqa kay chiku wanmi qisinichik "¡!". Qichwa simipiqa hakarayachiq simikunataqa winku kaspichawanmi'riqsichinchik.

Ñawpa machulanchikkunap quri takasqankumanta qillqasun.

Qillqasqatarraq ñawinchasun imakunatas qurimanta rurarqanku
chaykuna riqsinanchikpaq.

Sutin

→ Inkakunapa qurita kayninkunamanta

Riqsichikuynin

→ Inkakunaqa chanintan yachasqaku quriwan
llamk'aytaqa, mana quritllatachu takasqaku;
qullqitapas, antatapas, yuraq tititapas,
kaykunawan paqarichisqaku munay imaymana
illakunata.

Uku

Qurimanta tupukunata, t'ipanakunata,
achkha imaymana chapallakunata (adornos)
tulumpikunata, chakirakunata, p'uyñukunata.

Kay qurita llamk'aspa imaymana ruraytaqa
yachasqaku huk llaqtakunapa yachachisqan,
Chimú nisqa llaqtayuqkunam allinta yachasqaku,
paykunata pusamusqaku yachaqtahinan Inka
machulanchikkunaqa yacharquspanku aswan
munaychatarraq rurapusqaku.

Munaytam quritaqa ninapi unuyachispa
llaplla raphikunama tukuchiq kasqaku, hina
qhipanmantaq, antamanta rurasqa tinku
champikunawan taka takaykuspa imaymana
siq'ikunata paqarichiq kasqaku: killata, intita,
t'ikakunata, runachakunata, uywakunata,
mayukunata imaymanakunata.

Qurita unuyachiq kasqaku huk chuqikunamanta
imakunatapas ruraspa quri unuman chapuspa
ch'akuchinankupa hinata ruraq kasqaku:

Kuchunakunata
p'uyñukunata
uya saynata
chipanakunata
Qurita unuyachispa q'aytukunatapas ñañullataña

Ukhu

ruqasqaku, chay qurimanta rurasqa
q'aytukunawanmi tayta inkapaq, mama
quyapaq apukunapaq ima; phullukunata,
llaqullata, unkhuñakunata, llikllakunata ima.

Quri urqumuqtaq kasqaku q'uyakunamanta
(mina) mayninkunapiqa ukhuta t'uquspa
urqumuq kasqaku, chaytataq kutaspa unuwan
ch'uyanchachuqku, wakin llaqtakunapiqa
kunan kamapas quri kutanakunapi
kutachkallankun qurita.

Sullka suti

Rikch'ayninkuna

Wankisqa: Inkakunaga qillakunapi
ruranankupaqa mapawan killinchakunata
rurarqanku. Chay qurimanta qirutaqa
apukunaman haywakunankupaq
uywasqaku, hatun raymikunapipas hinallataq
ayllunkupipas. Qurimanta,
qullqimanta rurasqakunaga
ayllupi allin chaniyuqmi kasqa.

Chapuy: Antawan quripiw
chapuptinkuqa qarwa
q'illumanni rikurisqa. Hinallataq
hukkunatapaspas qillakuna
ruranankupaqa
chapullasqakutaqmi, llimpiwan
quripiw chapuptinku huk
rikch'aq qilla paqarimuq.
Llumpay llumpayta k'añaptinku
llimpiqa waspirisqa quriñataq
imapa qaranhina qipan.

Simi qullqa

Mana riqsisqanchik simikunata
tarispa simi qullqapi
qillqasunchik. Niyninta
tarisunchik hinaspa
yachachiqa yachayninwan
tupachisunchik.

Rimaspa qillqaspa hamuq tapukuykunata kutichisunchik.

¿Ima
yachaytataq
qillqasqa
riqsichin?

¿Imakunataq
rakiyninpi
kan?

¿Ima yachaymi
qillqasqapa
ukhunpi?

¿Imatataq
qillqasqa
maskhan?

KUNANQA QILLQASUN

Manaraq qillqachkaspanchik

¿Imapaqtaq
qillqasaq?

¿Pipaqtaq
qillqasaq?

¿Imamantataq
qillqasaq?

Qillqanayki
q'imichinaykipaq
¿maykunapitaq
yachaykunata
maskhawaq?

¿Willakuyniykipa sutin
imataq kanqa?

¿Pikunamantataq,
imakunamantataq
maypi
kasqanmantataq
qillqasaq?

Qillqachkaspa

**Allichakusqanchikmanhina rimanakusqanchikmanhina
willakuyninchikta qillqasunchik.**

Sutinta qillqani

Riqsichiyninta
qillqani.

Sullk'a sutinta
qillqani.

Ukhunta
qillqani.

Il sullk'a
sutinta qillqani.

Ukhunta
qillqani.

Qillqayta tukurqsuspa

**Qillqasqayta qhawapayani. Pantaykuna tarisqayta allichani
chaymanta masiykunawan qillqasqaykuta aypanakuspa
tapukuykunawan yanapakuspa qhawapayku.**

	Arí	Mana
¿Qillqasqap sutin kachkanchu?		
¿Sullk'a sutikuna qhawakunchu?		
¿Willakuypa sunqun mana sasachakuspallachu tarikun?		
¿T'inkiq simikuna allin churasqachus kachkan?		
¿Ñawinchasqanchik qillqaman rikch'akunchu qillqasqanchik?		
¿Siq'ikuna/ch'ikukuna qillqasqaykipi kanchu?		
¿Qichwa simipa ukhunmanhinachu simikuna qillqasqa tarikun?		
¿Ñawinchaspa rimasqanta utqayllamanchu aypanki?		

**Yachaq masiypa qillqanan mayt'unpi qillqaqanpi pantaykuna
allichananpaq kayta nini.**

Yachaq masiypa niwasqanmanhina qillqasqayta allichapani.

**Imayna tayta mamaykuman, wakin yachaq masinchikkunaman
qillqasqayku chayachinanchikpaq sumaqta rimanakuyku.**

Yachayninchik wiñachinanchikpaq ñawinchasunchik

Manaraq ñawinchachkaspa

Manaraq qillqasqata ñawinchachkaspa hamuq tapukuykunata kutichisunchik.

1. ¿Imata munasparaq qillqaq kay qillqasqata qillqarqan?
2. ¿Imataraq qillqasqa munan?
3. ¿Imaraq qillqasqa allin aypanaykipaq yanapasunkiman?
4. ¿Imata munaspataq qillqasqata ñawinchanki?

Ñawinchachkaspa

Upallalla qillqasqata ñawinchasunchik hinaspa musuq simikunata taristin, chaykunamanta rimastin yapamanta kutipasunchik.

Awahunpa sañun

Awahunkunaqa urpukunata, mankakunata, p'uyñukunata imam ruraq kasqaku. Kay Llamk'ayninkunapiqa imaymanaman rikch'akuq llink'ikunawan, sachapa wiqinkunawan, rapikunawan hinaspa hukunawanpas ruraqkum.

Awahun llaqtapa yachayninmanhinaqa, pi warmipas aylluchakuyta munasparaq warma kasqanmantam sañuwan llamk'ayta yachanan. Wakin yunka llaqtakunahinapas awahun rurankunaqa p'uku, qiru hukkunapas ruranankupaqa llink'ikunawanmi ruranku.

Sañuwan allin llamk'ay yachayniyuqkunaqa warmikunam. Aswanraqsi payachakunaqa allin yachayniyuq kanku.

¿Kay sañuwan llamk'ay chinkanmanchu? Arí, chinkanmanmi. Pisillañam sipas warmikuna kay llamk'aypi llamk'aqkunaqa. Mana chinkananaqmi kikin awahun runakuna achka warmikunata sañuwan llamk'anankupaq yachachichkanku.

Kaypaqmi kikin llaqtankupa yachayninwan warmikunata yachachinankupaq huk runakunawan yanapachikuchkanku.

Awahun warmikunam llinkita huñunku, llinkiwan llamk'anku hinaspa rurasqankuta rantikunku. Sañuwan llamk'aq warmikunam ayllunkunata uywan. Chayraykum mana llumpayta qullqimanta ñak'akunkuchu hinaspapas ayllunpiqa allin qhawasqam kanku.

Warmikunapa sañuwan llamk'ay yachasqankuqa llaqtanpa yachaynin ukhupim tarikun, kaytam dékamu sutiwan riqsinku. Kay yachaywanmi sachasachapi llapa ima kaqkunata sumaq sumaq sañuchakunapi t'ikrarqunku. Múun sutiyaq yachachiq warmikunaqa llaqtanpa yachayninta, pacha qhawaynintam takyachinpas uywanpas. Paykunaraykum unay unay yachaykunata, imaymana simikunata, rikch'anakunata riqsinchik. Hinaspapas Etsa (sachapa nunan), Tsuqki (yakupa nunan) hinaspa Núgkui (allpapa nunan) sañu ruraypi yanapakunku. (Margarita Painequeo, Temuco, 1988).

Simi qullqa

Ñawinchayta tukurquspa

Sapa simita niyninwan tukuy.

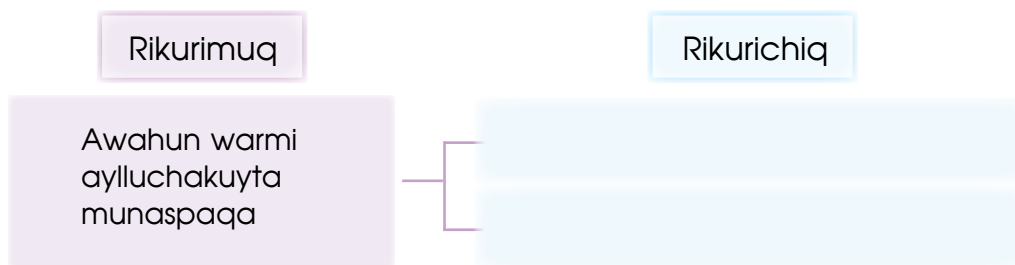
Sañu	Puka allpamanta, llink'i allpamanta kanasqa urpukunapas mankakunapas.
P'uyñu	
Llink'i	

Ch-tapas li-tapas kasqanmanhina qillqay.

Pisillañam sipas warmikuna kay llamk'aypi llamk'aqkunaqa	
Sañukuna ruranapaqqa llink'i mitullawanmi rurana	
Awahun warmikunallam llink'ita huñunku	
Awahun qharikunaqa manam sañuta rurankuchu	

Hamuq tapukuykunata kutichiychik.

1. ¿Imataq rikhurichimuqpa rikhurichisqan kanman?

2. ¿Imanasqataq awahun warmilla sañuta ruranka?

.....

3. Qillqasqa willakusqanmanhinaqa ¿imakunatatataq awahun qharikuna ruranku?

a.

Ch.

4. ¿Imanasqataq awahun warmikunalla llinkita huñunku?

.....

5. ¿Imataq kay qillqasqap sunqun kanman?

.....

.....

6. ¿Ñawinchasqayki qillqasqata hukuna ñawinchananpaq munachiwaqchu?

.....

¿Imarayku?

.....

.....

7. ¿Ñawinchasqayki qillqaspi lliw maskasqaykitachu tarirqanki?

.....

Rikch'akuq simikunata riqsisunchik

Siq'ita qhawaspa ñawinchaspa rikch'aaq simikunatam riqsisunchik.

¡Turáy!
¿Maymantataq
kanki? Ñuqaqa
Wankayumantam
kani, Ilaqtaypiqa
kanmi:

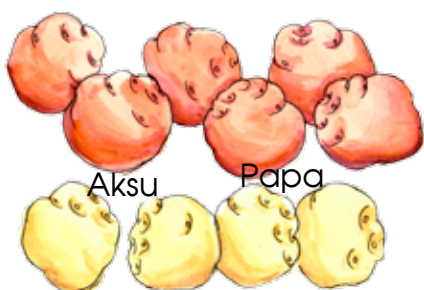
Aksu
Akas
Pacha
Tamya

¡Panáy!
Ñuqaqa
Qusqumantam kani.
Nisqaykitaa
Ilaqtaypiqa
kaynatam riqsiniku:

Papa
Quwi
Wiksa
Para

Musuq simikunapa niyninta riqsisunchik.

Aksu

Papa

Akas

Quwi

Pacha

Wiksa

Para

Tamya

Huñupi rimanakuspaykichik kay simikunata imaynatataq huk
Ilaqtakunapi riqsinku.

1. T'ika
2. Unu
3. Thanta
4. K'anka

Qichwa runapa rimayninga rikch'aaqmi uyarikum,
qillqakun manam ch'ullachu, chaypa sutintaqmi "rikch'aaq
simikuna".

Hamut'aspa yachasqanchikta qatipasun.

Irqi masichaykuna,
kay t'aqapi yachasqanchikta
rikuchinanchikpaq
allichakusunchik. Tapukuykunata
allinta hamut'aspa kutichiychik.

Tapukuykuna	Kutichikuyninkuna
Imapim yachasqanchik yanapawasunman.	
¿Imaraykutaq ayllu p'achawan manaña p'achakunchikchu?	
¿Huk hawa ayllukuna ñuqanchikhinachu p'achata awasqaku?	
¿Imakunatatataq runa siminchikmanta yacharqanchik?	

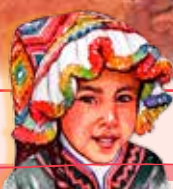
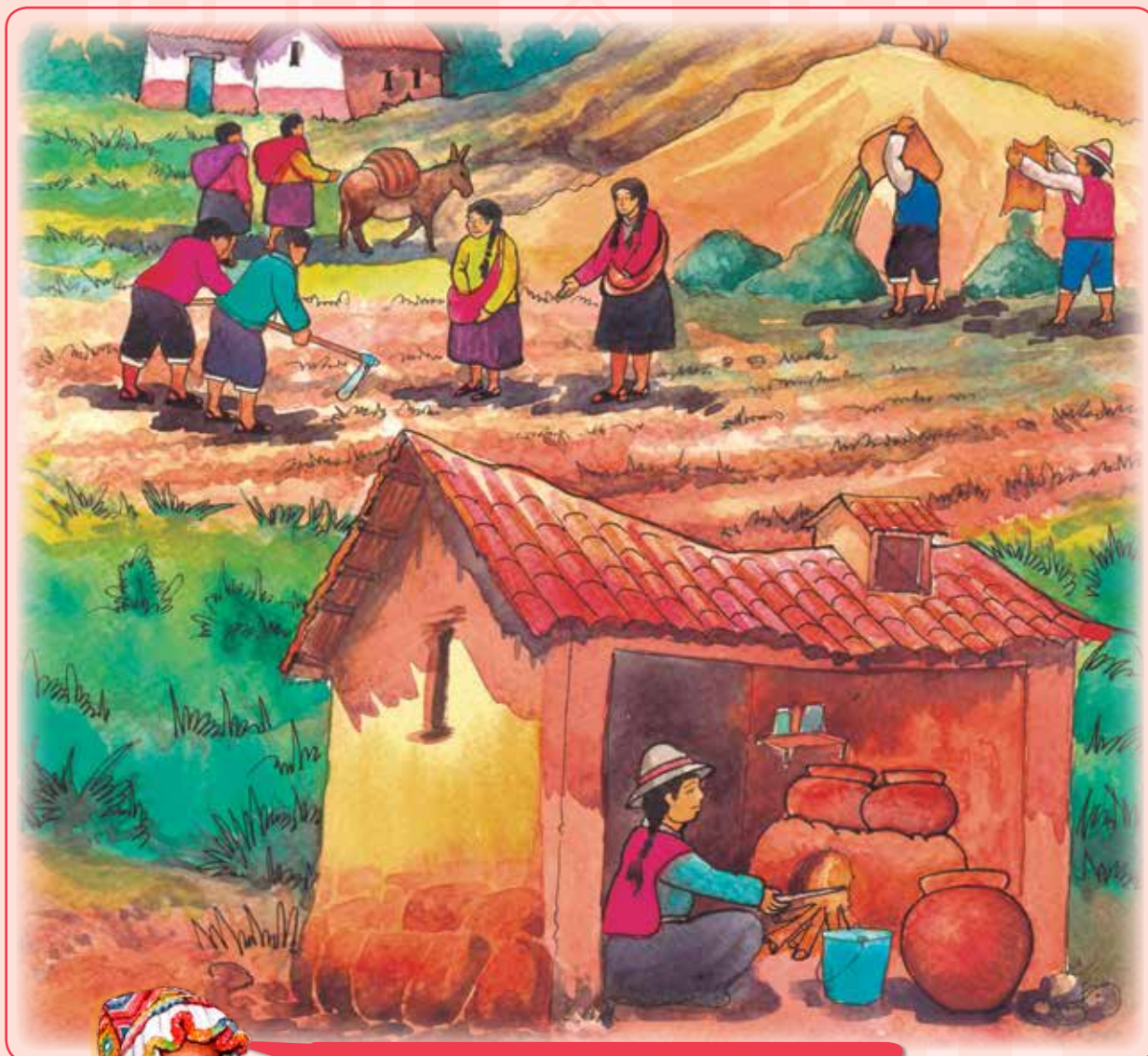
Imayna llamkasqaykimanta willaykuwayku.

Kaynam tarikurqani	Kaykunam kallpachachiwarqan

7

T'aqa

Hatun tarpuypi yanapakusunchik

**Ancha munasqay masiykuna
kaykunatam kуска yachasunchik.**

- Atuqpa yachayninmanta rimasunchik.
- Tarpuypi wanumanta rimasunchik.
- Ñawpa tarpuyinchikmanta ñawinchasunchik.
- Llaqtanchikpi tarpuykunamanta qillqasunchik.
- Wak llaqtakunapa wanu ruraymanta riqsisunchik.

Tarpuypi atuqpa yachayninmanta rimasunchik

Ayllunchikpi awichukunawan atuqpa yachayninmanta rimasunchik. Tapuykunawan yanapachikuspa. Chaymantataq imachus tarisqanchikmanhina rimasunchik.

1. ¿Awichunchikkuna imatam atuqmanta yachanku?
2. ¿Atuqri tarpuy killakunapi imatataq ruran?
3. Yachaqkunaqa ninku: atuqqa chakahinan hanaq pachapa, kay pachapa, uqhu pachapa ima, yachayninkunatam willakun. Imaynanpi

Atuq mana wasapachinqachu waqaaqaspa chayqa, manan allin watachu kanqa. Maypachachus munayta waqaaqaspa wasaparachinqa chayqa allin wata kanqa. Allin papa hasp'iy kanqa. Manam qasa kanqachu.

Atuq q'uya raymi killapi waqayta qallarín hinaqa allinñam tarpunapaq.

Atuqpa wasinpi huch'uy akankuna tarikun chayqa, mana allin aymuraymi kanqa.

Atuqpa wasinpi hatun akankunata tarikun chayqa, chay wata allin mikhuy wata kanqa.

Atuq waqaspa allinta t'uqyarqachin, ch'ilata chayqa ñawpaqta papa tarpunapaq willachkan, allin papa kananpaq. Mayninpiqa kuskanpi waqachkaspa qunqaylla kunkan ch'akarqapun, hinaspa tatirqapun chayqa qhipa tarpuypaqraq kanqa.

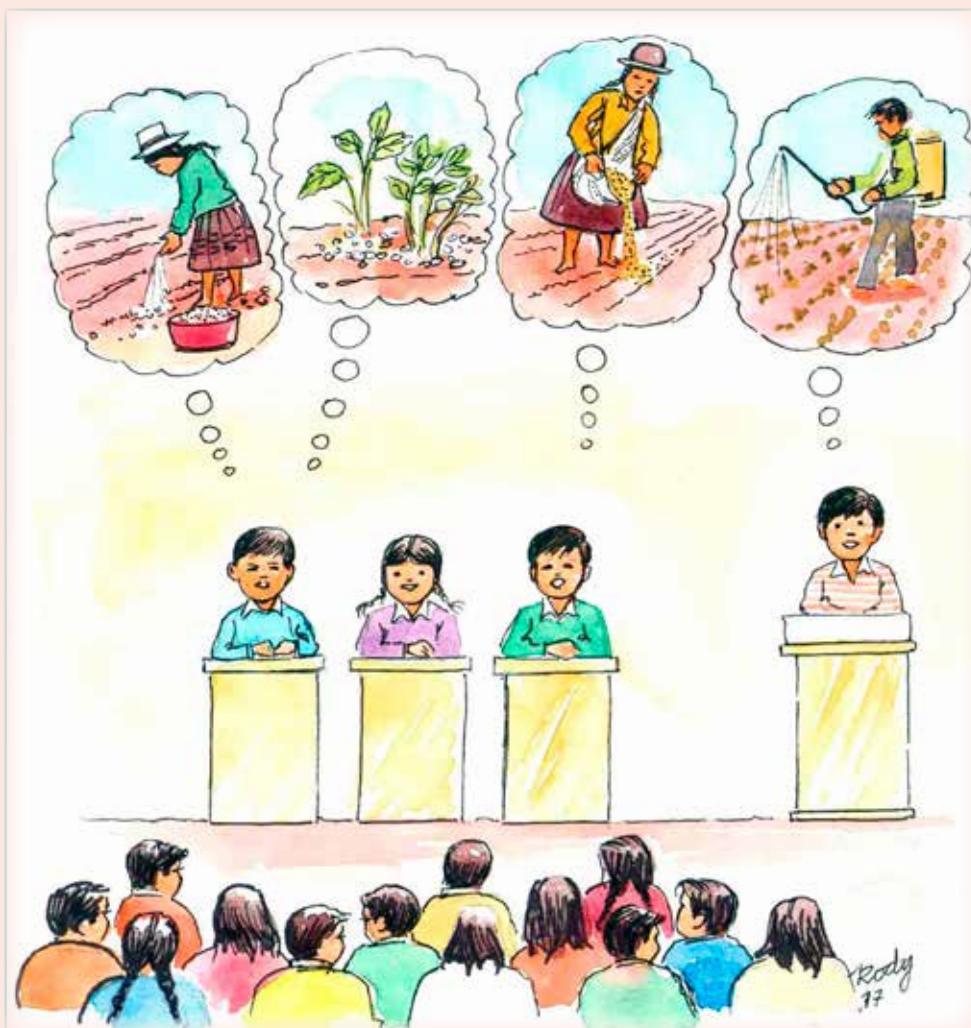
Atuqpa waqayninqa, runakunapa papa tarpuypi llamk'arinanpaqmi.
Chakra llamk'aymantaqa allintapunim yachan.

Kay tawa k'uchupi lliw yachamusqachikkunata qillqasunchik: ¿Ñuqanchikpaqri imaynataq hatun tarpuyri?

Runapa rurasqan wanumanta rimasunchik

Manaraq rimachkaspa

Huñunakuspa llamk'asunchik: Huk huñu uywa wanukunamanta, huk huñutaq runapa rurasqan wanumanata rimanqaku.

Kay llamk'aykunata rurasunchik.

1. Qhawarisunchik huk rimanakuy aparipta, manaraq rimanakuyta qallarispataq yachachiqninchikta yanapayninwan yanapakusunchik.

Yuyaykunata maskhay (llikapurapi, qillqa mayt'u wasipi ima).

Chay allinpaq mana allinpaq rimasqaykita, qillqay.

Chay qillqayniykita llapanman chayarichiy

Qhawariychik ima p'unchaw, pikuna, maypi rimanakunqaku chayta.

2. Rimanakuy apariqta akllarisunchik, manaraq rimanakuyta qallarisa yanapakusunchik, yachachisa yanapayninwan.

Rimachkasa

1. Rimanaykitaga allinta riqsispa rimanki.
2. Hinallataq, chay rimanakuypa allin apakunanpaq, qillqa kamachiykunata allinta yaychakunayki.
3. Rimanakuy aparichiq qhawarinan huk tapukuyta, hinaspa chaypi kaq runakunata ch'ulla ch'ullamanta rimachinan.
4. Maypachachus huk tapukuy yaykun rimanakuymán chayqa ch'uyanchasqa yuyaytaqa qillqanmi, chaymataraqmi.
5. Rimanakuy tukukunanpaqqa, qillqaq runaqa ch'uyanchapun lliw chanin yuyaykunata hinaspa wichq'apun.
6. Rimanakuy tukukuptin lliw irqikunawan yachayta qatipanku.

Kay rimanakuyqa simillapi rimaymi, chaypitaq huk, iskaypas runakuna, huk allin yuyay patapi rimanku.

Rimanakuyta tukurqusa

Huñukusa rimanakuyta tukuspa yachayta qatipasunchik.

Tapukuykuna	Arí	Mana
Chanin kunkawanmi, lliw uyarinanpaq rimarqani		
Rimasqay simiqa allinmi, rimaqkunapaqpas, uyariqkunapaqpas kachkasqa		
Sut'ita, mana manchakuspas rimarqani		
Irqikunaqa allintam rimanakuytaqa uyarinku		
Rimanapaq qhawarisqakuna allillantam hunt'aykukun		
Rimanakuy apariq allillantam ruramun		
Llamk'aqkuna manam wakpi yuyankuchu		
Uyarinchik huch'uychakuywan		

Ñawpa tarpuyninchikmanta ñawinchasunchik

Manaraq ñawinchasunchik

Irqi masiykikunawan kay tapukuykunata kutichiychik.

1. ¿Imatam Tarpuy ruranakunamanta yachanchik?
2. ¿Ñuqanchik rurananchikmantachu kay qillqapi willakuchkanman?
3. Imapaqmi kay qillqata ñawinchasun.
4. ¿Imatachá qillqa ruraq kay qillqasqanwan munan?

Ñawinchachkaspa

Kay qillqata kunan ñawinchasun, imayna ñawpaq pachapi tarpuy karqan chaykunata yuyarisunchik.

Ñawpa machulanchikkunapa rurayninkuqa, kunan pachakama rurakuchkanmi

Kunan pachakama ayllunchikpiqa ñawpaq runanchikkunahina tarpuyninchikpi llamk'akuchkanchik, wanukunanchikwan, llamk'ananchikwan Apunchikkuna phukurikuypas kunankama rurakuchkallanmi. Kay pacha killa para qallarimuchkaptin sinchi allinmi tarpunapaq. Ñawpaq taytanchikkuna imayna tarpuranku kunankamapas hinallatapmi tarpuchkanchik. Hatun tarpuy ruranapaq, chakrataraqmi akllananchik, imayna allpa kasqanmanhina papata, ullukuta, añuta, uqata hukkunatapas tarpusunchik. Ñawpaq p'unchawkunataqmi tarpuchik ayllu masinkunamanta aynita mañakun. Ñawpaqtaraq chakrayuq kawallukunapi muhukunatawan wanukunatawan chakraman astan. Kay tarpuyqa pusaq pachatapunim phukurikuywan qallarín, chaymanta Qullanata tarpuypi kamachikunanpaq akllakun. Tarpuyqa pikuwan, chakitakllawan llamk'akun.

Simi qullqa

Chaki takllawan chukita ruranku, chaymantaq iskay kimsa papa muhutawan uywaq wanuntawan churakun.

Yuntawan tarpunapaq allpata hasp'inku pikuwantaq k'urpakunata p'ananku, wachunkunamantaq akllasqa muhuwan husk'anku.

10:00 am pachata llamk'aqkuna hallpanankupaq samanku aqhawan, mut'i phuspuyuqtawan mikhunku.

Kuskan p'unchawtaq kharmuta mikhunku mayninpiqa chakra uchuta mikhunku. Mikhuyta tukuspataq allin aqhawan kallpachakunku. Chaymantapas kanraqmi kukachawan hallpay.

Maynikninpi ruranku inti watayta, llamk'ana karkan 5:00 pachapaq ichaqa manam chakrata tukuyta atispaqa rasphiyaykuykama llamk'anku chaytam sutichanku inti watay nipa.

Ñawpaq taytanchikkunaqa allintapunim llamk'arqanku, kunan llaqta runakunaqa kawsaykunata yuyaripa sinchitam kusirikunchik.

Qillqasqapa willakusqanmanhina tapuykunata kutichisunchik

Ñawinchayta tukurquspa

Ñawinchayta tukuspa kaykunata llamk'asunchik.

1. Qillqana mayt'uykipi kay tapukuykunata kutichiy:

¿Imamantam
chay qillqasqapi
willakuchkan?

¿Imaynam chay
ruraykuna?

Chay
qillqasqapi ¿ima
chaninchaykuna
kasqa?

2. Imamantam sapanka qillqa t'aqa rimasqa, huk kutitawan ñawinchaspa allinta riqsiykuy.

Qillqasqap t'aqan yupan	Sunqunpi willakuyninta qillqay
Huk ñiqipi	
Iskay ñiqipi	
Kimsa ñiqipi	
Tawa ñiqipi	
Pichqa ñiqipi	

3. Ñawinchay lluc'ipi hunt'asqa rimaykuna, paña rimaykunatawan tupanachiy chanin kaptinqa.

Samaspa pisillata mikhunku.	Chakitaklla
Kay pachapi tukunku ruranankuta.	quqawa
Wakakunawan ruranku.	yunta
Ankaywanmi chukita ruraspa muhuta churanku.	Inti watana

4. Huñupi rimaspa, kutichisunchik. Willakuy qillqa kananpaqri, iman mana kanchu.

Hawariy - Willakuy	Kunan qillqa - Artíkulo
Ej: manan chiqaqpaynin kanchu	Ej: chiqaqtapunim willakun
-----	-----
-----	-----
-----	-----
-----	-----
-----	-----

5. Qillqapay, chay ñawpaq pachapi ruraykuna, hinallataqchu kunankama rurakuchkallan.

Ñawpaq machulanchikkunapa rurasqankuna	Qhipa runapa ruraynin
Manaraq ima ruraytapas qallarichkaspas, apukunawanraq rimarqanku.	
Uywakunaq wanunwanmi tarpurqanku.	
Uchpatawan puquq hisp'aytawan wanucharanku.	
Chaki takllawan ch'ukita ruraspa tarpurqanku.	
Yuntawan mayniqkunapi taqllawan tarpurqanku	
Intiwatanata mayninpiqa rurarqanku.	

Ch'ikuykusun, mayqan qillqakunam riqsisqa kachkan chayta.

Qillqaq rimarin huk yachaymanta.

Runakuna yuyaychanapaq huk rurayta chaninchasun

Runakunata yuyaychawaqchu, rimayniykiwan

Chayqa rimaylla yuyaylla

Irqi masisykikunawan huñunakuspa, kay rimaykunata hunt'aykachiy. Qatinqinña kaptinpas utaq ñawpaqninña kaptinpas, hinaman hina hunt'aykuspa tupachiy.

¿Imanaptinmi?

Tarpuypi

Chayraykum

Papa mana allinchu mikhunanchikpaq.

Sasachay

Qullusqa muhuwan uywasqa papata hawa llaqtakunaman apayta munasqaku.

Allichayman
chayay

Ñawinchasqaykimanhina hunt'apay.

Qullu mukhukuna

sasachaykuna

Ruraq hatuchaq
wasikuna

Ima mana allin
apamuykuna

Huñukuy t'aqapi, kay tapukuykunamanta rimasunchik.

- ¿Ima niwaqmi chay kawsaykunamanta?
- ¿Ñawpa machulanchikkunap rurasqanmanta imakunan mana allinchu kawsaynnichik ukhupi kanman?
- Chay ñawpaq machulanchikkunapa yachayninkuna saqiwasqanchik, ¿pikunapaqmi allin kanman? ¿Imanaptin?

Turachay, ñañachay imaynam llamk'asqanchik kachkan.

- Qillqapi yachaykuna ukhuykunaykipaq ima sasachakuykuna kachkam.
- Chay qillqa ñawinchaypi hap'iqayta, imaynatam allichawaq.
- Kunan, llikapi hunt'achisqaykita,
- rikuchiy yachachiqniykiman. Imakunapas mana allin kaptintaq, p'anqaykipi waqmanta qillqay.

Rimayninchikta riqsiykusunchik

Qichwa siminchikqa, manam kastilla simihinachu. Rikch'ayninmantapas sayayninmantapas, wakpuni. Kastilla simipiqa, tapukuykuna ruranapaqqa, kay ¿? ch'ikuchata churanchik. Qichwa simipiqa, aswanpas wakin tapukuypi, yapaykuna **-chu** nisqata. Kunan qhawaykusunchik.

Llaqtanchikpi tarpuykunamanta qillqasunchik.

Kay qillqasqata ñawinchaykusun, hinaspataq llikanta qhawaykusunchik.

Suti

Runapa wanu rurasqan, Pacha mamanchikta sinchitam k'irichkan.

Qallariypi rimay

Pachapa tawa chunka yachay t'aqwiqkuna imayna allin mikhuytawan, pachamamanchik allin kawsaynintawan sinchi allin kananta chaninchachkanku.

Chuqi kallpachaq yachaqkunataq llakisqa willakuchkanku sinchitapunim chay nitrógeno chakranchikkunata k'irichkan.

Kay chhukwiqa sinchitapunin wayra pachanchiktawan, ununchiktawan qhillichan.

Qillqasqapa kurkun

Kay llamk'aqkunatam rimaspa yuyaychananchik, rikhuchinanchikpaq imaynatam allpanchikta k'irichichkanchik, nispa.

“Manam qasallachu kimiku wanu saqiriyqa, ichaqa kawsayninchikqa allinyarqunman”, hinatam chayman t'ikrakuq runakuna willakamunku.

Iskay chunka tawayuq chanin qhawariykunapim rikunku pisi chhukwita chakraman churanku chayqa tarpuyqa allinpunim ichaqa pachapa q'uñiriyntapas uraykachisunmanmi.

kunanqa kanmi hatun
kamachikuykuna pisi allpa
kallpachaq nisqa chakraman
churanankupaq ichaqa manam
wakinkunaqa kasunkuchu.

Sullka suti

Unquykunamanta

**Qillqasqapa
kurkun**

Sinchi nitratukuna nisqa huñukun
unupi chayqa muksichaqtapas mikhurqapunku, intitapas
manañam unuq ukhunta haykuchinkuchu, chaymi unupa
ukhunpi kawsay tukukapuchkan.

Sinchi unquy kay chhukwi nisqa millp'uymanta
metahemoglobinemia nisqa anqas wawakuna unquyta
apamun. Kay unquywanqa wawanchikpa yawarninpi samayku-
napas manañaya muksichaq kanchu.

Tukuypi

Rikusqanchikmanhina manam utqhayllachu kay unquykuna
rihurimun ichaqa kunan pachakunapiqa rikhurimuchkanña tiqsi
muyupi, manam mayqin llaqtapas kay huchamanta
ayqirinmanchu ichaqa kay sasachakuy allichaykunaqa
llapanchikpa makinchikpim kachkan.

Huñupi rimanakuspa, tapukuykunata kutichisunchik.

Chay qillqasqa
ñawinchasqayki
¿imapaqmi
kanman?

Chay qillqasqap
llikan ¿imaynam
kachkan?

¿Sapanka t'aqa
imaynatam
ruraykukun?

**Qillqasqa ñawinchasqamanhina huñu huñupi, kay willakuykuna
tapukuyninta simillapi kutichisunchik.**

**Huch'uy
qillqapa llikam**

Qallariyninpi
riman...

Rimaynikuna
nin...

Tukukuyninpi,
qillqapa nin...

Allin yuyaywan akllarisunchik, hinaspataq hunt'achisunchik.

¿Imataq qillqasqaypa sutin kanqa?:

¿Imapaqtaq qillqasaq?:

¿Ima rikch'aq simiwantaq qillqasaq?:

Tapukuykunapa kutichiyninta, ch'ikuykuy.

1. ¿Pikunapaqmi qillqakusqa?

Yachay wasipi
irqikunapaq

Chakra
ruraqkunapaq

Ayllupi
runakunapaq

2. Qillqana p'anqaykichikpi, imakunatachá qillqankichik
chaykunamanta hunt'achiykik.

Qallariynin

Willakuypa
sunqun

Tukuynin

Handwriting practice lines for the word 'Tukuynin'.

Qillqachkasp

**Ñawpaqpi
qhawarisqanchikmanhina
qillqasunchik.**

Yuyarisunchik, qillqakuna
paqarichinapaqqa, allin
rimaykunatam
qillqaykusunchik.

Qillqasqap sutin.	Handwriting practice lines for the word 'Qillqasqap sutin.'
Qallariypi rimay	Handwriting practice lines for the word 'Qallariypi rimay'.
Qillqasqap sunqun	Handwriting practice lines for the word 'Qillqasqap sunqun'.

Tukuyninpi
paqarichiynin

Qillqayta tukurquspa

Qillqa rurasqanchikta masinchikkunawan rakinakusun, hinaspataq paykunapa qillqasqankuta ñawinchasun. Chaymantataq kay tapuykunata qillqasqankumanhina kutichisun.

¿Qillqasqap sutinwan,
llapa qillqakunawan
tupachisqachu
kachkan?

¿Qillqakuna allin
rimaykunawan
rurasqachu
kachkan?

¿Qillqapi
rikhurichkanchu
qallariynin, chawpi
qillqaynin, tukuynin?

¿Llapan
qillqapi, kikin
willakuymantachu
rimachkan?

¿Allinpaq mana
allinpaq rimaykuna
sut'ichu
rikhurichkan?

¿Ñawinchay
tukuyninpi
willakusqanta
munachisunkichu?

Yachaq masinchik rimasqankuta uyarispa, kay ruraykunata kutichisunchik.

1. Yachaq masiykiq allicharisqanmanhina, chay qillqaykita aschatawan allinchaspa qillqaykuy.
2. Qillqana p'anqaykipi, ama ima pantayniyuqta tukuchayninpi, qillqay.
3. Qallariyninpi qhawarisqaykimanhina, llapa qillqaq masiykikunawan huñurikuy, hinaspataq, qhawariy, imaynatas kay qillqakunata llapa runaman riqsichiwaqchik.

Kunan yachankiña qillqa rurayta chayqa akllariy, qhawariy, imakunan ayllunchik ukhupi kanman chaykunata. Hinaspataq yachasqaykimanhina, chaninninpi qillqaykuy, chaymantataq llapa runa munasqaykiman rakiykuy riqsinankupaq.

Wak kawsaykunamanta qillqasqakunata ñawinchasunchik

Manaraq ñawinchachkaspa

Qillqasqapa sutinta qhawaspata tapukuykunata kutichiy.

1. ¿California k'uyka niqta uyarirqankichu?
2. ¿Imapaqtaq k'uyka allin kanman?
3. ¿Imapaqtaq kay qillqasqata qillqanman karqan?

Ñawinchachkaspa

Allillamanta iskay kimsa kutita ñawinchay.

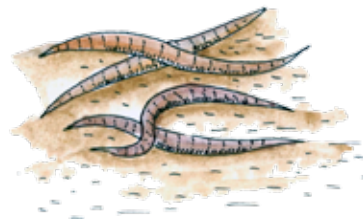
Californiamanta k'uyka kuruqa sinchi allinmi qhali wanu ruranapaq.

K'uyka kurutam llapa suyu tiqsi muyuntinpi uywachkanku, wakin qhali wanu ruranankupaq wakintaq k'uyka hak'uta ruranankupaq.

Chay k'uykaqa chunka pisqayuq watatam kawsan, hinaspanpas waranqa pisqa pachakta wachan. Chiripipas q'uñipipas kay k'uykaqa kawsakullanmi, ichaqa sinchi q'uñipipa manam wachanmanchu. Kay kurukunaqa hatuntam wiñanku, mikhusqankutapas yaqa llapantam akayapunku humus nisqata. K'uykaq kurkuna pukan, ichaqa ñawpaqninpiqa yanqa pukaniraqmi. Manam sinchi apipipa kanankuchu, sinchi ch'akipipas wañurapullankutaqmi.

Tawa killayuq kaspaqa ñam wachanmanña, pisqa chunka p'unchaypitaq imaynahina kasqankuman miranman.

Sach'atapaspas uywatapas ismusqallatam mikhun. Chay k'uykakunaqa ñawsan kanku hinaspapas kurkunnintam samayakamunku. Mana kirullayuqmi kanku mikhunankutapas ch'unqallankun ichaqa sinchitam muskhiriynin. Manam kawsaqkunataqa mikhunkuchu ismusqallatam mikhunku, chaymi imatapaspas ismusqallata qarana.

Kay k'uykakunata achkhanpi uywasunchikman chayqa, allintapunin kay pachanchiktawan ñuqanchiktawan qhali kayninchikta mat'ipasanman, k'uyka hak'utapas rurasunchikman. Hinaspaqa yachananchikmi allin kawsayninchik kananpaq imayna uywayta.

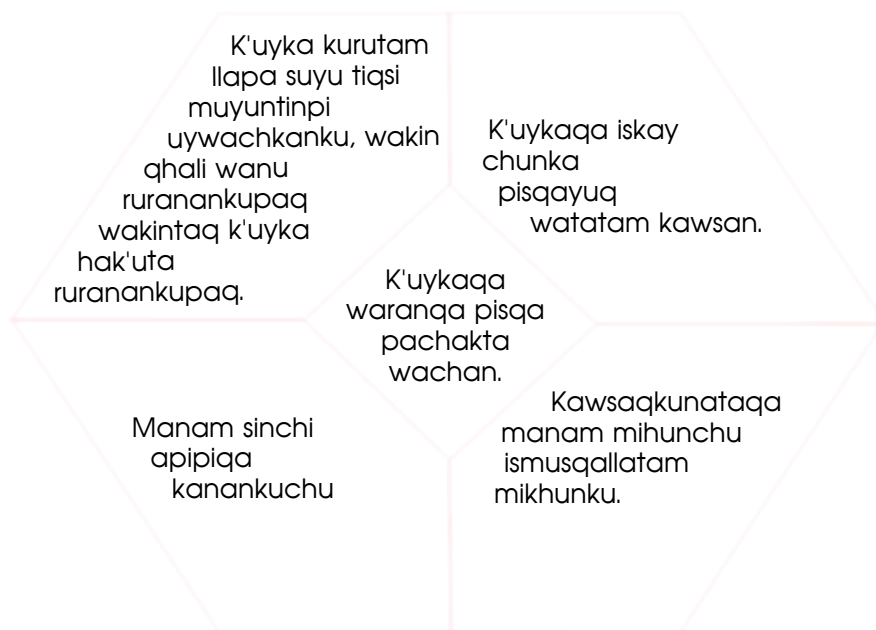
Mañakusqanmanhina yuyaymanaykuspa hunt'asunchik.
Chaypaq qhipa qillqanchikta chaninta qhawaykusun.

Imaynam k'uykaq kawsaynin.	Ima willakuyta munan.	
	Chaninchaspa qillqay qillqapa sunqunpi kasqanta.	

Ñawpaqpi rimasqanchikkunata.

Yuyarisqaykikunata hunt'achiy	→	
	→	
	→	

Mana chiqap kasqankunata tarispayki llimp'iy.

Tapukuykunata masiykikunawan rimanakuspayki kutichiy.

¿Imaraykutaq k'uyka
llumpay api mitupiq
kawsanmanchu?

K'uykapa akallanwan
kawsay tarpukusqa
¿imaynam
kawsayninchik kanman?

¿Allinchi kanman k'uyka
uyway? ¿Imarayku?
tayta mamaykita
rimapayay.

Ayllu simi rimaqkuna

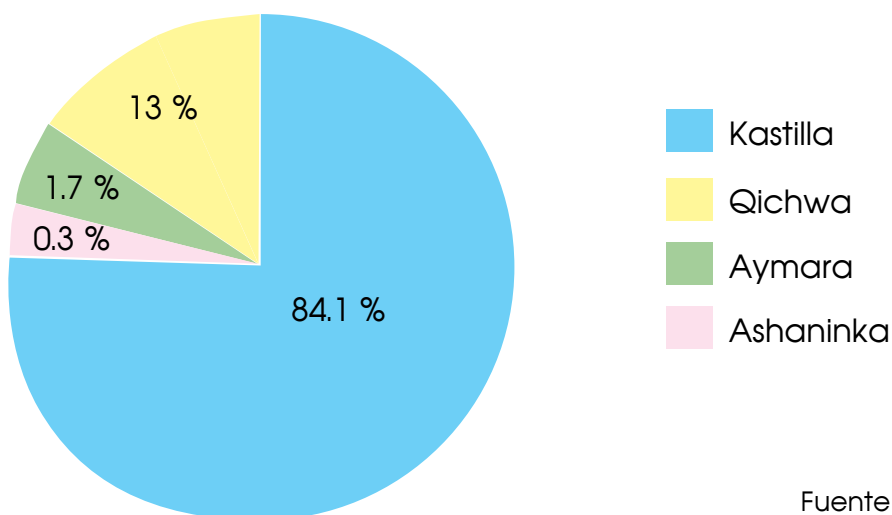

Qichwa siminchikmanta rimaykusunchik

Qichwakunaqa manam pisichu kanchik,
achkhan kanchik kanchik.

¿Kay muyuta qhawarispá, sapanka llimp'ikunamanta sut'inchay?

Fuente: INEI 2007

Qillqana mayt'upi ruray kayhina siq'iyta, hinaspa qhawariy kasqankunata huqninkunata ima.

Kasqanninkuna

Hukhinakuna

Hamut'aspa yachasqanchikta qatipasun.

Irqi masichaykuna,
kay t'aqapi yachasqanchikta
rikuchinanchikpa
allichakusunchik. Tapukuykunata
allinta hamutaspa kutichiychik.

Tapukuykuna	Kutichikuyninkuna
¿Imapaqmi yachasqanchik yanapawasun?	
¿Lliw llaqtakunapichu atuqtahina ñawillawan qhawanku? ¿Imarayku?	
¿Imatataq uywa wanukunamanta yacharquni?	
¿Imakunatatataq runa siminchikmanta yacharqanchik?	

Imayna llamkasqaykimanta willaykuwayku.

Kaynam tarikurqani	Kaykunam kallpachachiwarqan

8

T'aqa

Apunchikkunawan uywanakusunchik

Munasqa khunpaykuna, kaypim
munasqaykimanhina imaymana sumaq
llamk'aykunata qhawarisunchik:

- Llamani wak'apa yachayninmanta rimasunchik.
- Apukunamanta chakatamantawan rimasunchik.
- Apu Sallqantay qunqasqamanta Aktata ñawinchasunchik.
- Apu Sallqantay qunqasqamanta aktata qillqasunchik.
- Runa siminchikmanta rimasunchik.

Llamani wak'apa yachachiyninta riqsisunchik

Kay tapukuykunawan yanapachikuspa qhawasunchiktaq
rimanakusunchiktaq.

¿Imatataq chay
paquchawanri
rurachkanku?

¿Imapaqtaq
millwanri
allin kanman?

¿Imaynataq
millwari
kasqa?

Allinta siq'ita qhawaspa, yachaapa nisqanta ñawinchasunchik
rimanakusunchik.

Pisillama
willmaqa,
chhakuraqtaq.

Imallatapas millwa
willakunchu.

Llamani
Apunchikman
ch'allarikuna
kachun.

Llapanchik taytapa rimasqanta hap'isqanchikmanhina
yachasqanchikmanhina qillqasunchik, ayllunchikpitaq
qhawamusunchik.

Tayta ¿Llamani Apuri
imallatapas willakunchu?
Chayta willariwayku.

Llamani wak'aman rispa lliw
millwa rutuqkuna wiraq'uyayuq
winuchata hap'iykuspanku
rimaykunku: -Llamani wak'allay
achkha ramphu millwataya
haywariykamuway -nispa paña
makinkuwan ch'allaykunku.
Paqaristintaqmi huk paquchapa
millwanta rutuykuspanku
Llamanipa kutichimusqanta
yachanku. Allinta Llamani
chaskirqan chayqa sumaq
millwa ruturikamun manahinaqa
millay t'arqi millwa pisillataq
aysarikamun.

Apukunamantawan chakatakunamantawan rimasunchik

Manaraq rimachkaspa

Siq'ita qhawaykuspa qillqasqata ñawinchasunchik.

Kay huñupi masinchikkuna, kay qillqata ñawinchasqaku. "Kay pacha, ukhu pacha, hanaq pacha apunchikkuna manañan rikhuripunkuñachu, k'aspi chakata raymikuna qunqachipunhina kayninta, machayninkunawan hunt'apaykuspa.

Chiqap raymiqa tiqsi muyu pachakunaqmi kanan, ichaqa hawa qhawariypaq imaymanaman iñisqahina kapunchiq.

Hawa yachayniyuq wawqinchiskuna hamut'ayninkupi ninku, apukunaman, intiman, unuman, wayraman, pachamamaman iñiqkunaqa salqakunan kanku nispa. Cristo jesusllam chiqap ñanqa.

Rumi Ñawi allinpuni, kunan qamman tupasunki.

Hawa runaq rimayninga llakikuymi uyariynichikpi. Hamut'ayninga chayqa mana chanin ñawpa asindayuqkunap rimayninmá, tiqsi muyu ukhupi imaymana kawsaykuna, qhawariykuna ima kachkan.

Iraqikunapa qillqa ñawinchasqankumanta, rimasqankumanta ima, t'aqwirispa rimasun, chaymantataq tapukuykunata kutichikusun.

1. ¿Chay warmakuna imaraykutaq huñunakurqanku?
2. ¿Kurwatayuq warmakuna, ima kayninpim rimachkan?
3. ¿Mayqanpa rimayninmantaq sayapakuwaq? ¿Imanaptin?
4. ¿Imataq t'aqwirinakuspa rimayri?
5. ¿Imapaqtaq t'aqwirinakuspa rimayri aparikun?

Yachachispa q'imirisqan iskay huñupi t'aqarisqa tapukuykunata kutichisun.

¿Imapaqtaq
t'aqwirispa
rimasunman?

¿Pikunawanmi
t'aqwirisqapi
rimaykusunman?

¿Mayqantaq allinmanta
mana allinmanta rimay
t'aqwirisqamanta
sayayninchikri?

Kunanqa qillqaykusun.

Sayayninchik ima
rimanamantan

Chay rimasqanchikta
qillqaykusun

Rimachkaspa

Riqsirichiqa mañakusun, t'aqwirisqa rimaqkunata riqsirichiwananchikpaq.

Umalliqpa rurayninmi:

- Warma masinkunata rimanankupaq kamarichinan.
- T'aqwirisqa rimayta aparinan, pimanacha rimay tupasqanmanhina.
- Yacharichinanmi warmakunata imayna rimanankupaq.
- Rimasqankuta qillqaykuspa, allichayninman chayachinan.

Rimayta tukurquspa

Yuyaychaykusunchik, rimayninchik t'aqwirisqa rimay pachapi aparikusqanmanta, hinaspa ari mana nispa kasqanmanhina qillqasunchik.

Ñawinchanapaq qillqasqakuna	Arí	Manam
¿Allin allichasqachu, chaninchasqachu hamut'aypi rimayniy karqan?		
¿Rimasqay rimaykuna allin hamut'asqachu karqan?		
¿Rimasqaykunapi allin tupachisqachu rimayniy, hinaspapas mana kutiykachasqachu karqan?		
¿Tapukuykunata allin chaninchasqatachu uyariqkunaman kutirqachirqani?		
¿Chanincharqanichu masiykunapa rimayninta, hinaspa sumaq sunquwanchu tapuykurqani?		
¿Allin rinrichasqachu, masiykuna t'aqwirisqa rimayninta uyarirqani?		
¿Qillqarqanichu rimasqapa sutinta chiqaqyachiq rimaykunata hinallataq ch'uyaychayninta?		

Qichwa runapa kawsayninpi Apukunamanta ñawichaykusun

Manaraq ñawinchachkaspa

Qillqasqap umalliq sutinta ñawinchaykuspa yuyanchaykusunchik.

¿Hayk'aqllapas
uyarirqanchikchu
akta qillqamanta?

¿Akta qillqasqata
hayk'aqllapas
ñawincharqankichu?

¿Aktari imapaqtaq
Kanman?

¿Imapaqtaq
aktapi suti
siq'ichasqari
kanman?

¿Imakunamantam
aktapi
qillqakunman?

Ñawinchachkaspa

Kunanqa Sallqantay Apu qunqasqamanta akta qillqasqata ñawinchaykusuchik, ichaqa ñawpaqta siq'ikunatararaq qhawariykusun, chaymanta tapurinakusun, hinamantaq kutichinakusun rimaypi, ñawincharispa ima, simi qullqapitaq mana riqsisqa simikunata paskirisun.

Sallqantay Apu qunqasqamanta akta

Iskay hallpa sukhay pachapi, pichqa p'unchaw anta sitwa killa, 2017-iskay waranqa chunka pusaqniyuq watapi, Pampa Qhawa ayllu runakuna, warmiraq qhariraq, tayta Santiago Puma Champi umallisqan huñunakuypim tarikunku. Umalliqmi nin, kaypim rimarisunchik Apu Sallqantay phiñakuyninmata, qunqasqa kasqanrayku.

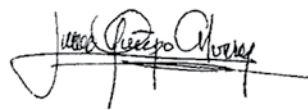
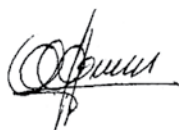
Kay huñunakuypaq, umalliq nin; wawqi panaykuna, ayllu masiykuna qamkunapaq hatun napaykuy kachun, kunanmi waqharimurqaykichik apunchik Sallqantay qunqapusqanchikmanta rimarinapaq, hina kaptinqa rimaykamuychik.

Tayta Flavio Uska Sinchi, nin; Umalliq, warmi qhari ayllu masiykuna p'inqasqa mayninpi rikukuni, apunchikkunata manaña yuyarisqanchikmanta, ichaqa hawamanta turista nisqa hamuq runakunaraq aswanpas, huñunaykuspa saminchaykunku, ñuqanchiktaq qunqapunchik, Diosllapiña iñispa, ichaqa ñuqanchik kawsanchik, Apunchikkunap allpan patapi, apunchikkunaq ununwan, kallpanwan ima, chayraykum allinta qhawarini kay huñunakuyta, ichapas awichunchikkunap haywarikuyninta, rumiwan q'asakunapi saywakuna rurayllatapas yuyarisunman, chayllam rimayniy.

Mama Florencia Champi Khuru, nin; umalliq tayta, ayllu masiykuna lisinsiyaykichikwan, ñuqapas rimariykamusaq. Ari ñuqam kani, Cristo Jesus yayanchikpi iñikuq, ichaqa manapunim qunqaymanchu apunchikman haywarikuyniyta, kay kawsaypi qhalilla wasi aylluntin papallatas mikhuspa kawsanaypaq, amayá chay sumaq kawsayta chinkachinachu.

Tayta Santiago nin: rimasqaykichikta uyarispa, kusikuni, apunchikkunap munayninchá, kunanmantaqa; chakra llamk'aynichikpi, hatun huñunakuyninchikpi hinallataq wata qallariypi llapallanchik huk aylluhina Apukunaman haywariykusun, chaymantapas wawanchikkunata yacharichina, purisqankupi q'asata wasapaspapaq rumita q'ipiykukuspa wichananku saywa pirqa pirqananpaq, hina kaptinqa mana kay Pachamamanchik ruphaypa q'illuyachisqan unqunqachá, manataq phiñakuyninwan ñak'ariyman apariwasunchu.

Huñunakuyninchikpi rimay tukusqa qhipamanqa, 17:00 t'uqra pacha pasayta, chaninchasqa qhipataqa, llapallanchik aktapi sutinchikta qillqaspa siq'inchaykusun, rimasqanchik rurayninpi hunt'akunanpaq.

Kunanqa tapukuykunata kutichisunchik.

¿Imatam
ñawinchaspa
yacharqanki?

Akta qillqasqapi
¿ima rimaymi
chaninchakurqan?

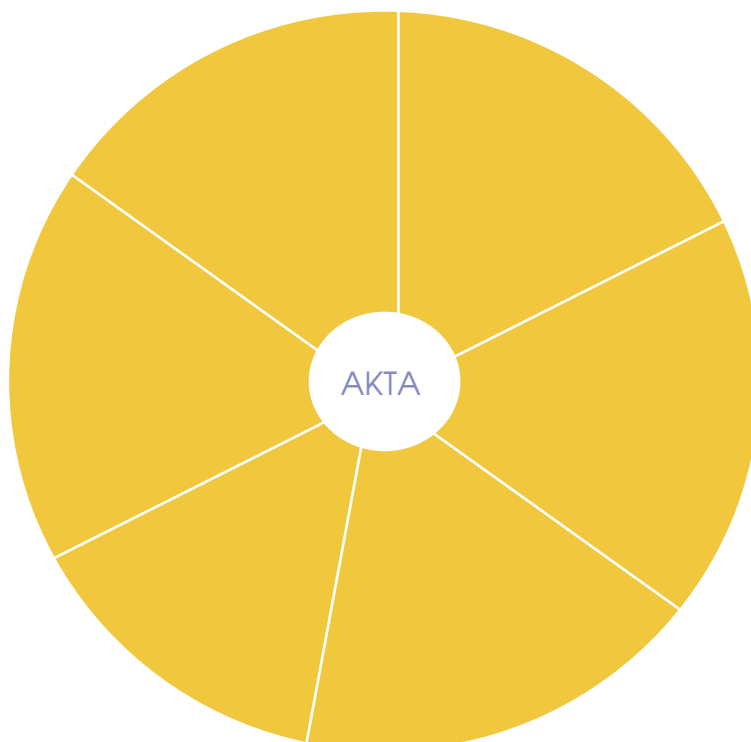
Huñupi tayta Antukupa rimasqanmanhina rimanakuspaykichik kutichiychik.

Paqarinmi huñunakunanchik kanqa. Llapa rimasqanchikta mana qunqanapaqmi, mana pipas ñuqaqa manam chaytaqa yacharqanichu ninankupaqmi aktata qillqana. Chaymanhinach mana hamuqkunatapapas uyarichisunchik, nispa warmachakunaman rimapayasqa.

1. ¿Imapaqtaq akta allin kasqa?
2. ¿Pipas aktata qillqanmanchu? ¿Imarayku?
3. ¿Pikunataq aktata ruran? ¿Imarayku?
4. ¿Imapaqtaq akta allin kanman?

Kunanqa aktap wakichiyninkunata siq'ipi qillqay.

Qillqasqap ñawichasqayki kaqninkunaman X-wan chimpuykusunchik.

¿Aktapiri,
huñunakuyman
hayk'a riq runakuna
qillqasqachu
kachkam? ☐

¿Ima p'unchaw
huñunakuy kasqan
rikhurinchu? ☐

¿Maypi
aparikusqan
yachakunchu? ☐

¿Huñukuypi
rimaypa,
qallariynin
kanchu? ☐

¿Rimasqamanta
qillqasqa, suti
siq'iwan
kallpachasqachu? ☐

¿Imamanta
rimasqapa,
sutin
kanchu? ☐

**Tapukuykunata kutichispa, ch'uyanchaspa ima,
yachasqaykita mast'ariy.**

¿Imatam qillqasqa riqsichiyta munan?

.....

¿Kutichiyniyki ñawpaq yuyaychakusqaykiwanhina kikinachakunchu?

.....

¿Imanaptin?

.....

**Masinchikkunawan huñunakuspa tawa k'uchu wachusqapi,
sasachakuypa imarayku kayninta, rurayninta hunt'apasun.**

Imarayku aktapa
kaynin.

Imataq apukunap
phiñakuypi ruraynin.

Ima sasachakuytataq
kunan taripachkanchik.

Imatam rurakunman, mana
sasackuypi tarikunapaq.

.....

.....

.....

.....

Huñunakusqanchikpi rimayllawan tapukuykunata kutichisun.

1. ¿Imatam niwaq, mama Florencia Champi Khuru rimayninmanta?
2. Tayta Flavio Uska Sinchipa, rimaynin t'aqarisqa qillqata ñawinchaspa, ima niwaqmi.
"Ñuqanchik kawsanchik, Apunchikkunapa allpan patapi, apunchikkunapa ununwan, kallpanwan ima, chayraykum allinta qhawarini kay huñunakuyta, ichapas awichunchikkunapa haywarikuyninta, rumiwan q'asakunapi saywakuna rurayllatapas yuyarisunman".
3. ¿Imaniwaqtaq ristiyanu iñiyanta? ¿Imanaptin?
4. ¿Chiqaqchu kanman, "Ayllunchikkunapa imapi iñiyinkuna chinkarqapuchkan"? ¿Imanaptin?

Munasqay khumpallay (a), Imaynan kachkanchik Kaykama.

¿Ñawichayninchikpi sasachakuy karanchu?

Kay sasachakuytari imaynatataq paskarirqanchik. Ñawinchaspa, yuyasqanchikta imaynatam aswan allinta chanincharisunman.

Kunanqa qillqana mayt'unchikta chalanakuspa kutichisqaykichikta qhawarisun.

Pantayniykichista yupaychaspa allicharisun rurasqaykichikta aswan allin qhawarikunanpaq.

Haywarikuyninchik chaninchasqa kanan.

Qillqasqanchik siq'isqanchikwan q'imirisqan kachkan.

Rimayninchikkuna qillqasqa kanan.

Qillqasqa siq'isqaqa, hunt'ayniyuqmi.

Huñurikuypi chanin rimaqqaqa, imapas atikullanmi.

Rimayninchikta riqsisunchik

Wawqichay imaynatam purichkanchik kaykamari.
Sasachayata kay qillqapi ñawinchaspa
tarirqankichu. Imaynatam kayhina sasachaykunata
ñawinchaspa allichawaq.
Kunan qillqana mayt'uykichikta mañanakuysi,
hinaspa kutichiyninkunata tupanachiychik. Hayk'am
allin kasqa, mana allinpas chayta yupaychik,
musuqmanta kutichiykunata qhawapayaychik.

Hamu- nki	Phawa- nki	Asi- nki
Taki- nki	Puklla- nki	Llamk'a- nki

Sapanka rimana qillqasqaykiwan, hunt'asqa rimaykunata kay
tawa k'uchupi qillqay.

1. Wawqiy hakuchu kunan tuta ñuqawan llamk'**anki**.

2. _____

3. _____

4. _____

5. _____

6. _____

Kaypi qichwa rimanapaqqa rimana hunt'achiqkunamanta
yachanqaku.

- Tusu-**nki**
- Tusu-**n-ku**
- Tusu-**saq**

- Tusu-**y**
- Tusu-**spa**.

Apu sallqantay qunqasqanchikmanta aktata qillqasunchik.

Aktapa sayaynikunapa sutinta riqsisunchik.

Sutin

Apu sallqantay qunqasqanchikmanta

Umapaynin

Iskay t'ukra sukhay pachapi, pisqa p'unchaw anta sitwa killa, 2017-iskay waranqa chunka pusaqniyuq watapi, Pampa Qhawa ayllu runakuna warmiray qhariray, don Santiago Puma Champi umallisqan huñunakuypim tarikunku. Umalliqmi nin, kaypim rimarisunchik Salkantay Apuq phiñakuyninmanta, qunqasqa kasqanrayku.

Rimayqillqasqa

Kay huñunakuypaq, umalliq nin; wawqi panaykuna, llaqta masiykuna qamkunapaq hatun napaqkuy kachun, kunanmi waqharimurqaykichik apunchik Salkantay qunqapusqanchikmanta rimarinapaq, hina kaptinqa rimaykamuychik.

Tayta Uska Sinchi, nin; Umalliq warmi qhari ayllu masiykuna p'inqasqa mayninpi rik hukuni, apunchikkunata manaña yuyarisqanchikmanta, ichaqa hawamanta turistahina hamuq runakunaraq aswanpas, huñunaykuspa saminchaykunku, ñuqanchiktaq qunqapunchik, taytachallapiña iñispa, ichaqa ñuqanchik kawsanchik, Apunchikkunaq allpan patapi, apunchikkunaq ununwan, kallpanwan ima, chayraykum allinta qhawarini kay huñunakuyta, ichapas awichunchikkunap haywarikuyninta, rumiwan q'asakunapi sayllakuna rurayllatapas yuyarisunman, chayllam rimayniy.

Chuyaychaynin

Mama Champi Khuru, nin; umalliq tayta, ayllu masiykuna ñuqapas rimariyamusqa. Ari ñuqan kani, Ristu Yisus yayanchikpi iñikuq, ichaqa manapunin qunqaymanchu apunchikman haywarikuyniyta, kay kawsaypi qhalilla wasi aylluntin papallatas mikhuspa kawsanaypaq, amaya chay sumaq kawsayta chinkachinachu.

Tayta Antuku nin: rimasqaykichikta uyarispa, kusikuni, apunchikkunap munayninchá, kunanmantaqa; chakra llamk'ayninchikpi, hatun huñunakuninchikpi hinallataq wata qallariypi llapallanchik huk aylluhina, Apukunaman haywariykusun.

Chaymantapas wawanchikta yacharichina purisqankupi q'asa muyuriyunankupaqaqa rumitam apananku kuchkan qhatakunamanta saywa pirqaykunankupaqa, hina kaptinqa mana kay Pachamamanchik ruphaypa q'illuyachisqan unqunqachu, manataq phiñakuyninwan ñak'ariyman apariwasunchu.

Wichq'aynin

Huñunakuypi kaqkuna llapallanku arí achhaynapunim kanan, kunan rimanakuyninchikta sunquchakusun ari nispa makinkuta uqarinku. Huñunakuyninchikpi rimay tukusqa qhipamanqa, 17; 00 t'ukra pacha pasayta, chaninchasqa qhipataqa, llapallanchik actapi sutinchikta qillqaspa siq'inchaykusun, rimasqanchik rurayninpi hunt'akunanapaq.

**Suti
siqinchaynin**

[Signatures]

Tapukuykunata huñuykipi rimanakuspaykichik kutichiychik.

¿Imamantam aktapi qillqasqaku?

¿Imaraykum suti si'qita
siq'inchawaq?

¿Aktapa kayninkuna imakunan
kasqa?

¿Chanin chuyaychaninku
allinchu yuyayniykimanhina?

¿Apu Sallqantayri, ñawpaq
hinachu rit'isapa kachkanman?

¿Ñuqanchik Apunchikkunaman
haywarikusunmanchu?

Simi pirwa.

- Khumpay
- T'uqra pacha.
- Chuyanchay
- Chaninchay
- Awichunchikkuna

Manaraq qillqachkaspa

Manaraq aktata qillqaykuspa yachaykusunraq, imapaq, pipaq, imarayku qillqasun chayta.

¿Riqsinchikchu ayllunchikpa, llaqtanchikpa Apunkunata?

Haywarikusunchu Apunchikkunaman, Yayapa sutinpi

Kunanqa, aylluykipi, llaqtaykipi ima Apumantam rimaykuyta munanki chayta qillqaykuy

Akta qillqanapaq ima kaqninta yachaspa qatillata qillqaykuy:

Tapukuykunata qillqaspa kutichiy.

¿Imaraykutaq kunanri aktata apanchik?

¿Imapaqtaq chay aktari allin kanqa?

¿Ima rimaypitaq qillqasunri? chayta chimpuy.

¿Imanaptin?

Chiqaqpichu

Munasqallamanchu

Imata rurayta munaspan qillqasun.

Chaypaq qillqanapaq yachakusqanchikta yuyarinapuni.

Sutin

Umapaynin

Rimay
qillqasqa

Chaninchasqa,
chuyanchasqa
qillqa.

Wichq'ay

Suti
Siq'inchasqa

Qillqayta tukurquspa

Kunanqa; qillqasqanchikta warma masi kama chalanaykuspa qhawarisun, allinchu manachu chayta, tapukuykunata qatipaspa.

Rimaykuna	Arí	Mana
¿Rimasqa rimaykunari, chaninchu akta qillqasqapi karqan?		
¿Qillqasqapi, aktapa llapan kaqninchu kachkan?		
¿Rimaykuna allinchu ch'atayninkunapi kachkan?		
¿Qillqasqa sut'i yuyaychaychu kachkan?		
¿Qillqapi, ch'ikukuna allin churasqachu kachkan?		
¿Qillqasqanchik, ñanchakusqanchikman hinachu kachkan?		
¿Qichwa simipi qillqasqa simikunari, rimayninkunapi, sutinkunapi, suti t'ikrachiyninpi, allinchu kachkan?		

Kunanqa wakmanta qillqanchikta allichaykusun, warma masinchik pantaykunata siq'icharisqanmanhina, chaytaqa Rimana qillqa mayt'u raphinchikpi qillqasunchik.

Ñawinchasun huk qillqakunata aswan yacharinapaq

Manaraq ñawinchachkaspa

Huñupi rimanakuspa tapukuykunata kutichisun.

1. ¿Imaraykum chay qillqasqata ñawinchawaq?
2. ¿Imanaptintaq ñawpa awichunchikkunari, sumaqa apunchikkunawan rimayluspa kawsaoku?
3. ¿Ñuqanchikpa yuyakusqanchikmanhina, ñuqanchik rikhurichiqachu, ichari paqarichiqachu kasunman?

Ñawinchachkaspa

Kunanqa imaymana ñawinchanata ñawinchasun.

1. Ñawpaqtaqa ch'inllapi ñawinchasun.
2. Chay qhipamanqa sapanka qillqasqa t'aqata ñawinchaspa hamut'ay, hinallataq musuq rimaykunapa nisqanta simi qullqapi/pirwapi, warmakunapa kawsayninpi riqsisqankumanhina maskhay.

"Yaku runa" Ikitus yunka runakunap mayu Apun

Yaku runaqa, Ikitus llaqtapa yunka mayu, quchakunapa Apunmi, paymi kawsay unu ukhupachanpi, kay Apuqa ancha munayniyuq, runaman tukuspa rikhurinanpaq, ichaqa warmikunamansi aswanqa rikhurin sumaqa k'anchay k'anchay waynaman tukuspa, chaysi yukaspa, sunquchachin paywan warmi qharihina tupanampaq/ yanachakunampaq.

Warmita yukayta tukuspaqa, unu ukhumansi pusapun, chaypi wiñaypaq paywan mana hawa kawsayta rikuspa tiyapunampaq.

Ikitus runakunaqa, hatun quchapi, tayta 'Poseidonman' rikch'akuq ninku, ichaqa kawsay masinkunaqa, chawllakuna, mayu qucha mach'aqwaykunas kanku. Yunka runakunaqa ninkum, yakurunaqa tutam aswanqa purin, hatun kaymanpa wasanpi tiyaspa, kunkanman hatun machaqwayta walqaykuspa. Yunka runakunaqa nillankutaqmi, yaku runaqa mana hayk'aqpas puñuchkaptinqa iskaynin ñawintaqa wichqanmanchu.

Ikitus runakunapa rimayninpiqa, yaku runaqa uywa masinkunawansi rimayta atin, hinaspataq umalliqninmanpuni challan. Mayninqa, hatun quchapi delfin chawllamanpas tukullantaq killa unquyniyuq warmikunata inkantanampaq. Sichus sipas warmiwan munachikunña chayqa, sumaqa purikuq waynaman tukurqun, waynaman tukuspaqa warminman tukuchispa, mayu, qucha unupa ukhunman pusaykapun.

Ñawinchasqaykimanhina tapukuykunata qillqaspa kutichiy.

1. ¿Iman kay qillqasqap munasqanri?
2. ¿Yaku runa imaman tukuspam, mayu pataman llusqsimun?
.....
3. Yaku runari imaman sillaykuspam purisqa.

Yaku runata qhawaykuspa, hinapaqchu yuyaykurqanki, chaymanta rimaykuy.

Huk iñina yayakuna

Kuka mama. Willkachasqa raphi, qhali kawsaypi kusirikunapaq, ñawpaqtaq payqa inti taytaq akllarisqa ususin kasqa, ichaqa chiqaaq munaysapas kasqa, chaysi qhari runakunaqa sunquchakuspa qhawaaku, chayraykus sipasqa manaña hawaman llusqsimuyta munasqachu. Taytan Intihinata rikuspa, ususinta kuka mallkiman tukurqachipusqa, chaymanta pachas lliw runapa munasqan, willkachasqam ima kapun.

Inti tayta. Payqa wiraquchapa hatun Apunsi kasqa, hinallataq ñawpa inka taytanchikkunaq willkachasqa Apun, chayraykus hatun haywarikuykunata quri piñikunawan inti wasikunata wallqaspa, hinallataq wayna sipaspa yawarninwan ruraaku.

Illapa. Ñawpanchikkunapa kawsay pachapiqa, illapa kasqa manchakuywan iñinchana, pay kaptinsi, chakra mikhuykuna wiñarinanpaq, puqurinanpaq, mirananpaq, ch'iqirinanpaq ima para paramuq.

Pachamama – ukhupacha amaru. Payqa, kay pachapi allpanchikkuna phuturichiq iñina kasqa, chayraykus awichunchikkunaqa tukuy sunquwan munakuywan ima, kuka raphichawan, ñawin aqhachawan, ñawin mikhunawan ima phukurikunku.

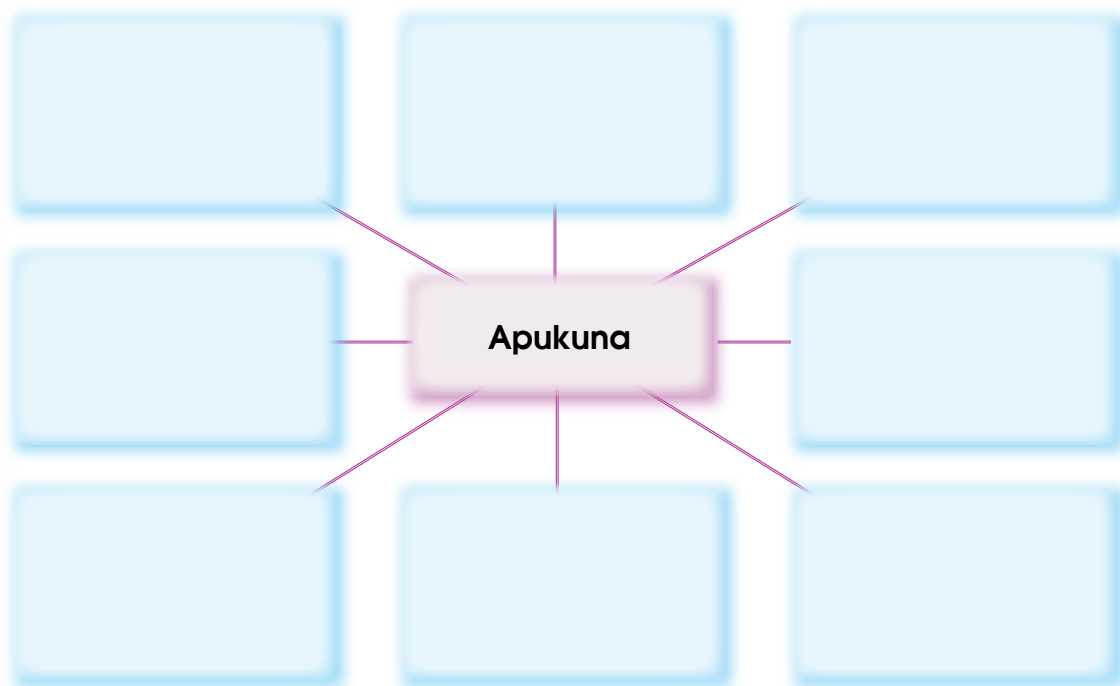
Unumama, yakumama, quchamama, mayumama. Payqa unupi tiyaaq iñinan, pay kaptinmi chawlla kawsan, hinallataq pay kaptinmi tukuy kawsaypas wiñan.

Ñawinchayta tukurquspa

Rimayllapi, ñawinchasqamanta hamut'aspa, tapuykunata kutichiy.

1. ¿Imataq qillqapa munaynin kasqa?
2. ¿Ima chaninniYuqmi chawpi qillqasqapa yachaynin?

Kaypi Apukunapa sutinkunata qillqasun.

Tapukuykunata qillqaspa kutichisunchik.

Ima tinkuymi
Mama quchawan
Illapawan kanman

Imapitaq huqniraq
Kukamama,
Pachamamamanta.

Mayhinatataq kastilla simikunamanta qillqasunman

Perú suyuchikpiqa kastilla simim aswan kallpayuq, chayraykum yaqa llapa runapas qichwata rimaspaqa, wakin kastilla simiwan minunchik.

Chaymi panta pantata rimanchik, wakinqa qillakuspa, wakinqa mana yachaspa, wakintaq mana ima niyta atispa.

Kay kastilla simikunata qillqanapaqqa iskay yuyaychakuymi kan:

- 1.- Wakin ninku kastilla simipi hinallata qillqakuchun nispa.
- 2.- Wakintaq ninku qichwa simipihina rimasqata qillqakuchun nispa.

Qhawarisunchik:

Satukun qillqan:

Wayk'uypaq: Cebolla, ajos, tomate, oveja aychapiwan mankaman yaykun.

Satukun qillqan:

Wayk'uypaq: Siwulla, tumati, ahus, uwiha aychapiwan mankaman yaykun.

Mayqan kaqmi qichwa siminchikmanhina uyarikun

Qam imatataq niwaq. Hina kaqlatachu icha qichwa simiman rikch'akuqtachu qillqasunman.

Imanaptintaq kay sasachakuyri kachkan.

Kastilla simip qillqakunata qhawarisunchik:

Qichwa siminchikpiqa manam b, c, d, e, f, g, j, o, v, x, z qillqakuna kanchu. Kastilla simipim ichaqa.

Qichwa siminchikman kay qillqakunawan kastilla simimanta yaykurqamuptinqa rikch'akuqnin qillqakunawan tikrachaykuna.

T'ikrakun			T'ikrakun		
B- botas	W	wutas	F- fósforo	Ph	phusphuru
C- cebolla	S	siwulla	J- juez	H	huwis
D- dedo	R	riru	O- cocina	U	kusina
E- helado	I	ilaru	V- vóley	W	wuliy

Hamut'aspa yachasqanchikta qatipasun.

Irqi masichaykuna,
kay t'aqapi yachasqanchikta
rikuchinanchikpa
allichakusunchik. Tapukuykunata
allinta hamut'aspa kutichiychik.

Tapukuykuna	Kutichikuyninkuna
¿Imakunapim yachasqanchik yanapawasun?	
¿Imaraykutaq wak'anchikkunata samichanchik? ¿Allinchu? ¿Imarayku?	
¿Imaraykutaq runa masinchkuna manaña apunchikkunapi iñinkuñachu?	
¿Imakunatatataq runa siminchikmanta yacharqanchik?	

Imayna llamk'asqaykimanta willaykuwayku

Kaynam tarikurqani	Kaykunam kallpachachiwarqan

Musiq Simikuna

Akchi	Luz, iluminar
Aswan kharu	Azángaro
Awana	Textilería
Awqayuy	Marte
Aymuray	Cosecha
Chaqnay	Trasladar carga
Chaqrusqa qillqakuna	Pupiletras
Ch'aska	Venus
Chintichisqa	Resumen
Harawi	Poesía, poema, cuento
Harawina	Declamación
Harawiq	Poeta
Hawcha	Saturno
Hawira / wawa wara	Vía láctea
Irantá	Ofrenda
Kaqri (kaq rimay)	Rima
Kasqanmanhina rimasqa	Sentido literal
Kutipana	Aliteración, Repetición
Kuyuq qillqakuna	Letras móviles
Lliklla	Manta que se usa para cubrirse la espalda.
Llumpay	Desgano
Millwa	Lana, fibra
Mitakuna	Meta, objetivo
Mitus	Mito
Muyuchispa rimay, simil	Sentido figurado
Ñawch'iyachiy	Afilar, sacar filo
Ñiqichay	Ordenar
Pacha kuti	Tiempo - espacio
Pirwa	Júpiter
P'unchawchana	Periódico
Qaramallu	Hipérbaton
Qatu willa	Mercurio
Qhawapana / riwista	Revista
Qimiy	Cita
Raphicha	Ficha
Sañuna	Cerámica
Sapsikunam	Cosas comunes
Saynata	Teatro
Simp'asqa simikuna	Crucigrama
Siq'ispa willakuy	Afiche
Suka	Verso
Sukanka	Zodiaco, calendario
Sutichana	Adjetivación
Tapunakusunchik / aypunakusunchik	Preguntas
Tiqsichayta	Referido a texto descriptivo.
Tullpuy	Teñir
Wachu	Estrofa
Wakchakuy	Cosechar mata de cualquier producto
Yachapana	Repetición
Yachapayana	Paráfrasis
Yuyachina	Nota

PERU

Ministerio de Educación

www.minedu.gob.pe

MAPA ETNOLINGÜÍSTICO DEL PERÚ

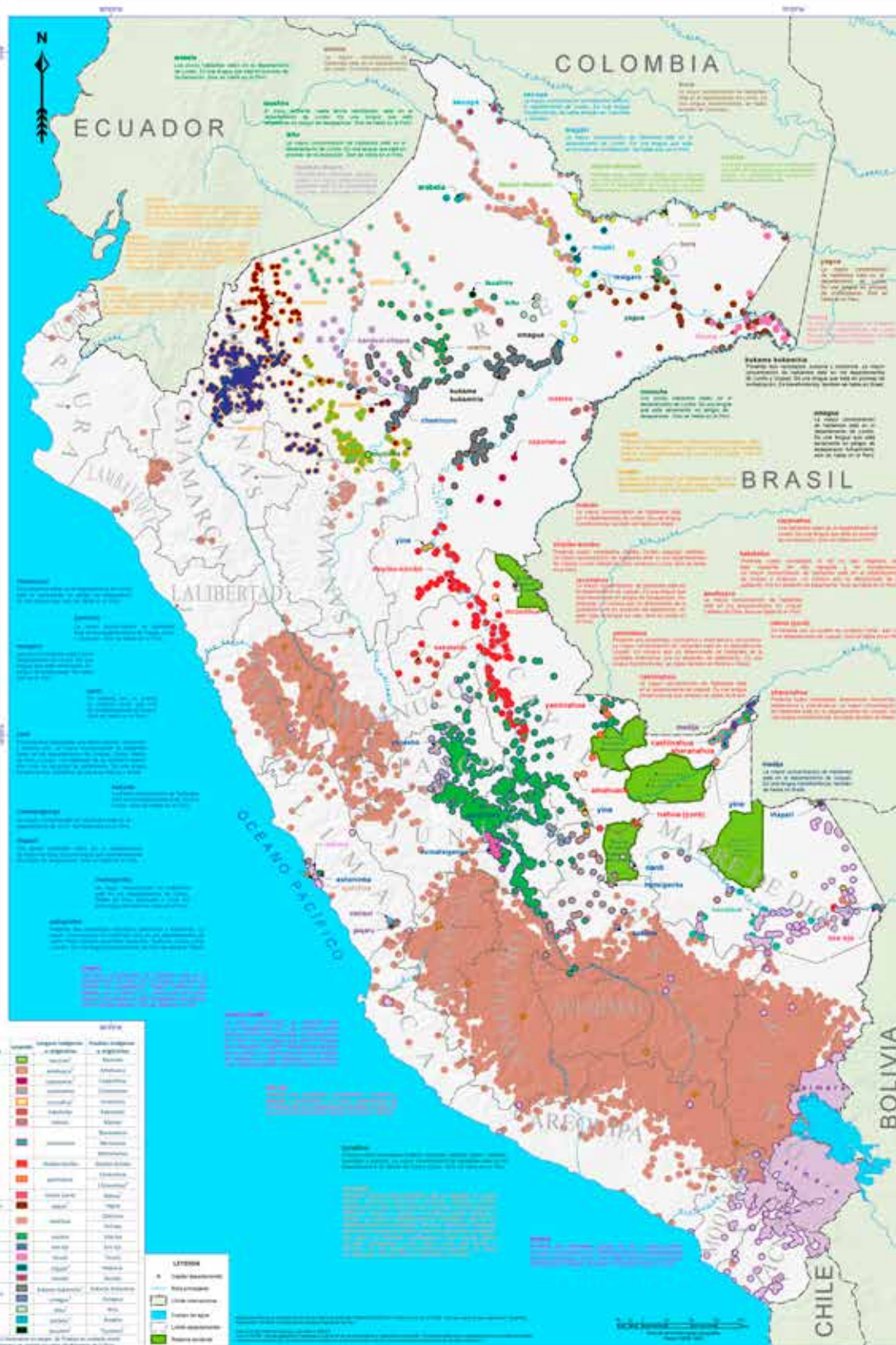
LENGUAS DE LOS PUEBLOS INDÍGENAS U ORIGINARIOS

Predominancia de lenguas por distritos

Mapa de Perú mostrando la predominancia de lenguas por distritos. El mapa está dividido en distritos, cada uno etiquetado con un código de idioma. Los idiomas predominantes se agrupan en familias lingüísticas como Aymara, Quechua, Mursi, etc.

Familias Lingüísticas, Lenguas y Pueblos Indígenas u Originarios

Familia Lingüística	Lenguas	Pueblos Indígenas u Originarios
Aymara	Aymara	Aymara
Quechua	Quechua	Quechua
Mursi	Mursi	Mursi
...	...	...

Perú suyu mama

CARTA DEMOCRÁTICA INTERAMERICANA

I La democracia y el sistema interamericano

Artículo 1

Los pueblos de América tienen derecho a la democracia y sus gobiernos la obligación de promoverla y defenderla. La democracia es esencial para el desarrollo social, político y económico de los pueblos de las Américas.

Artículo 2

El ejercicio efectivo de la democracia representativa es la base del estado de derecho y los regímenes constitucionales de los Estados Miembros de la Organización de los Estados Americanos. La democracia representativa se refuerza y profundiza con la participación permanente, ética y responsable de la ciudadanía en un marco de legalidad conforme al respectivo orden constitucional.

Artículo 3

Son elementos esenciales de la democracia representativa, entre otros, el respeto a los derechos humanos y las libertades fundamentales; el acceso al poder y su ejercicio con sujeción al estado de derecho; la celebración de elecciones periódicas, libres, justas y basadas en el sufragio universal y secreto como expresión de la soberanía del pueblo; el régimen plural de partidos y organizaciones políticas; y la separación e independencia de los poderes públicos.

Artículo 4

Son componentes fundamentales del ejercicio de la democracia la transparencia de las actividades gubernamentales, la probidad, la responsabilidad de los gobiernos en la gestión pública, el respeto por los derechos sociales y la libertad de expresión y de prensa. La subordinación constitucional de todas las instituciones del Estado a la autoridad civil legalmente constituida y el respeto al estado de derecho de todas las entidades y sectores de la sociedad son igualmente fundamentales para la democracia.

Artículo 5

El fortalecimiento de los partidos y de otras organizaciones políticas es prioritario para la democracia. Se deberá prestar atención especial a la problemática derivada de los altos costos de las campañas electorales y al establecimiento de un régimen equilibrado y transparente de financiación de sus actividades.

Artículo 6

La participación de la ciudadanía en las decisiones relativas a su propio desarrollo es un derecho y una responsabilidad. Es también una condición necesaria para el pleno y efectivo ejercicio de la democracia. Promover y fomentar diversas formas de participación fortalece la democracia.

II La democracia y los derechos humanos

Artículo 7

La democracia es indispensable para el ejercicio efectivo de las libertades fundamentales y los derechos humanos, en su carácter universal, indivisible e interdependiente, consagrados en las respectivas constituciones de los Estados y en los instrumentos interamericanos e internacionales de derechos humanos.

Artículo 8

Cualquier persona o grupo de personas que consideren que sus derechos humanos han sido violados pueden interponer denuncias o peticiones ante el sistema interamericano de promoción y protección de los derechos humanos conforme a los procedimientos establecidos en el mismo. Los Estados Miembros reafirman su intención de fortalecer el sistema interamericano de protección de los derechos humanos para la consolidación de la democracia en el Hemisferio.

Artículo 9

La eliminación de toda forma de discriminación, especialmente la discriminación de género, étnica y racial, y de las diversas formas de intolerancia, así como la promoción y protección de los derechos humanos de los pueblos indígenas y los migrantes y el respeto a la diversidad étnica, cultural y religiosa en las Américas, contribuyen al fortalecimiento de la democracia y la participación ciudadana.

Artículo 10

La promoción y el fortalecimiento de la democracia requieren el ejercicio pleno y eficaz de los derechos de los trabajadores y la aplicación de normas laborales básicas, tal como están consagradas en la Declaración de la Organización Internacional del Trabajo (OIT) relativa a los Principios y Derechos Fundamentales en el Trabajo y su Seguimiento, adoptada en 1998, así como en otras convenciones básicas afines de la OIT. La democracia se fortalece con el mejoramiento de las condiciones laborales y la calidad de vida de los trabajadores del Hemisferio.

III Democracia, desarrollo integral y combate a la pobreza

Artículo 11

La democracia y el desarrollo económico y social son interdependientes y se refuerzan mutuamente.

Artículo 12

La pobreza, el analfabetismo y los bajos niveles de desarrollo humano son factores que inciden negativamente en la consolidación de la democracia. Los Estados Miembros de la OEA se comprometen a adoptar y ejecutar todas las acciones necesarias para la creación de empleo productivo, la reducción de la pobreza y la erradicación de la pobreza extrema, teniendo en cuenta las diferentes realidades y condiciones económicas de los países del Hemisferio. Este compromiso común frente a los problemas del desarrollo y la pobreza también destaca la importancia de mantener los equilibrios macroeconómicos y el imperativo de fortalecer la cohesión social y la democracia.

Artículo 13

La promoción y observancia de los derechos económicos, sociales y culturales son consustanciales al desarrollo integral, al crecimiento económico con equidad y a la consolidación de la democracia en los Estados del Hemisferio.

Artículo 14

Los Estados Miembros acuerdan examinar periódicamente las acciones adoptadas y ejecutadas por la Organización encaminadas a fomentar el diálogo, la cooperación para el desarrollo integral y el combate a la pobreza en el Hemisferio, y tomar las medidas oportunas para promover estos objetivos.

Artículo 15

El ejercicio de la democracia facilita la preservación y el manejo adecuado del medio ambiente. Es esencial que los Estados del Hemisferio implementen políticas y estrategias de protección del medio ambiente, respetando los diversos tratados y convenciones, para lograr un desarrollo sostenible en beneficio de las futuras generaciones.

Artículo 16

La educación es clave para fortalecer las instituciones democráticas, promover el desarrollo del potencial humano y el alivio de la pobreza y fomentar un mayor entendimiento entre los pueblos. Para lograr estas metas, es esencial que una educación de calidad esté al alcance de todos, incluyendo a las niñas y las mujeres, los habitantes de las zonas rurales y las personas que pertenecen a las minorías.

IV Fortalecimiento y preservación de la institucionalidad democrática

Artículo 17

Cuando el gobierno de un Estado Miembro considere que está en riesgo su proceso político institucional democrático o su legítimo ejercicio del poder, podrá recurrir al Secretario General o al Consejo Permanente a fin de solicitar asistencia para el fortalecimiento y preservación de la institucionalidad democrática.

Artículo 18

Cuando en un Estado Miembro se produzcan situaciones que pudieran afectar el desarrollo del proceso político institucional democrático o el legítimo ejercicio del poder, el Secretario General o el Consejo Permanente podrá, con el consentimiento previo del gobierno afectado, disponer visitas y otras gestiones con la finalidad de hacer un análisis de la situación. El Secretario General elevará un informe al Consejo Permanente, y éste realizará una apreciación colectiva de la situación y, en caso necesario, podrá adoptar decisiones dirigidas a la preservación de la institucionalidad democrática y su fortalecimiento.

Artículo 19

Basado en los principios de la Carta de la OEA y con sujeción a sus normas, y en concordancia con la cláusula democrática contenida en la Declaración de la ciudad de Quebec, la ruptura del orden democrático o una alteración del orden constitucional que afecte gravemente el orden democrático en un Estado Miembro constituye, mientras persista, un obstáculo insuperable para la participación de su gobierno en las sesiones de la Asamblea General, de la Reunión de Consulta, de los Consejos de la Organización y de las conferencias especializadas, de las comisiones, grupos de trabajo y demás órganos de la Organización.

Artículo 20

En caso de que en un Estado Miembro se produzca una alteración del orden constitucional que afecte gravemente su orden democrático, cualquier Estado Miembro o el Secretario General podrá solicitar la convocatoria inmediata del Consejo Permanente para realizar una apreciación colectiva de la situación y adoptar las decisiones que estime conveniente. El Consejo Permanente, según la situación, podrá disponer la realización de las gestiones diplomáticas necesarias, incluidos los buenos oficios, para promover la normalización de la institucionalidad democrática. Si las gestiones diplomáticas resultaren infructuosas o si la urgencia del caso lo aconsejare, el Consejo Permanente convocará de inmediato un período extraordinario de sesiones de la Asamblea General para que ésta adopte las decisiones que estime apropiadas, incluyendo gestiones diplomáticas, conforme a la Carta de la Organización, el derecho internacional y las disposiciones de la presente Carta Democrática. Durante el proceso se realizarán las gestiones diplomáticas necesarias, incluidos los buenos oficios, para promover la normalización de la institucionalidad democrática.

Artículo 21

Cuando la Asamblea General, convocada a un período extraordinario de sesiones, constate que se ha producido la ruptura del orden democrático en un Estado Miembro y que las gestiones diplomáticas han sido infructuosas, conforme a la Carta de la OEA tomará la decisión de suspender a dicho Estado Miembro del ejercicio de su derecho de participación en la OEA con el voto afirmativo de los dos tercios de los Estados Miembros. La suspensión entrará en vigor de inmediato.

El Estado Miembro que hubiera sido objeto de suspensión deberá continuar observando el cumplimiento de sus obligaciones como miembro de la Organización, en particular en materia de derechos humanos.

Adoptada la decisión de suspender a un gobierno, la Organización mantendrá sus gestiones diplomáticas para el restablecimiento de la democracia en el Estado Miembro afectado.

Artículo 22

Una vez superada la situación que motivó la suspensión, cualquier Estado Miembro o el Secretario General podrá proponer a la Asamblea General el levantamiento de la suspensión. Esta decisión se adoptará por el voto de los dos tercios de los Estados Miembros, de acuerdo con la Carta de la OEA.

V La democracia y las misiones de observación electoral

Artículo 23

Los Estados Miembros son los responsables de organizar, llevar a cabo y garantizar procesos electorales libres y justos. Los Estados Miembros, en ejercicio de su soberanía, podrán solicitar a la OEA asesoramiento o asistencia para el fortalecimiento y desarrollo de sus instituciones y procesos electorales, incluido el envío de misiones preliminares para ese propósito.

Artículo 24

Las misiones de observación electoral se llevarán a cabo por solicitud del Estado Miembro interesado. Con tal finalidad, el gobierno de dicho Estado y el Secretario General celebrarán un convenio que determine el alcance y la cobertura de la misión de observación electoral de que se trate. El Estado Miembro deberá garantizar las condiciones de seguridad, libre acceso a la información y amplia cooperación con la misión de observación electoral. Las misiones de observación electoral se realizarán de conformidad con los principios y normas de la OEA. La Organización deberá asegurar la eficacia e independencia de estas misiones, para lo cual se las dotará de los recursos necesarios. Las mismas se realizarán de forma objetiva, imparcial y transparente, y con la capacidad técnica apropiada. Las misiones de observación electoral presentarán oportunamente al Consejo Permanente, a través de la Secretaría General, los informes sobre sus actividades.

Artículo 25

Las misiones de observación electoral deberán informar al Consejo Permanente, a través de la Secretaría General, si no existiesen las condiciones necesarias para la realización de elecciones libres y justas. La OEA podrá enviar, con el acuerdo del Estado interesado, misiones especiales a fin de contribuir a crear o mejorar dichas condiciones.

VI Promoción de la cultura democrática

Artículo 26

La OEA continuará desarrollando programas y actividades dirigidos a promover los principios y prácticas democráticas y fortalecer la cultura democrática en el Hemisferio, considerando que la democracia es un sistema de vida fundado en la libertad y el mejoramiento económico, social y cultural de los pueblos. La OEA mantendrá consultas y cooperación continua con los Estados Miembros, tomando en cuenta los aportes de organizaciones de la sociedad civil que trabajen en esos ámbitos.

Artículo 27

Los programas y actividades se dirigirán a promover la gobernabilidad, la buena gestión, los valores democráticos y el fortalecimiento de la institucionalidad política y de las organizaciones de la sociedad civil. Se prestará atención especial al desarrollo de programas y actividades para la educación de la niñez y la juventud como forma de asegurar la permanencia de los valores democráticos, incluidas la libertad y la justicia social.

Artículo 28

Los Estados promoverán la plena e igualitaria participación de la mujer en las estructuras políticas de sus respectivos países como elemento fundamental para la promoción y ejercicio de la cultura democrática.

El Acuerdo Nacional

El 22 de julio de 2002, los representantes de las organizaciones políticas, religiosas, del Gobierno y de la sociedad civil firmaron el compromiso de trabajar, todos, para conseguir el bienestar y desarrollo del país. Este compromiso es el Acuerdo Nacional.

El Acuerdo persigue cuatro objetivos fundamentales. Para alcanzarlos, todos los peruanos de buena voluntad tenemos, desde el lugar que ocupemos o el rol que desempeñemos, el deber y la responsabilidad de decidir, ejecutar, vigilar o defender los compromisos asumidos. Estos son tan importantes que serán respetados como políticas permanentes para el futuro.

Por esta razón, como niños, niñas, adolescentes o adultos, ya sea como estudiantes o trabajadores, debemos promover y fortalecer acciones que garanticen el cumplimiento de esos cuatro objetivos que son los siguientes:

1. Democracia y Estado de Derecho

La justicia, la paz y el desarrollo que necesitamos los peruanos sólo se pueden dar si conseguimos una verdadera democracia. El compromiso del Acuerdo Nacional es garantizar una sociedad en la que los derechos son respetados y los ciudadanos viven seguros y expresan con libertad sus opiniones a partir del diálogo abierto y enriquecedor; decidiendo lo mejor para el país.

2. Equidad y Justicia Social

Para poder construir nuestra democracia, es necesario que cada una de las personas que

conformamos esta sociedad, nos sintamos parte de ella. Con este fin, el Acuerdo promoverá el acceso a las oportunidades económicas, sociales, culturales y políticas. Todos los peruanos tenemos derecho a un empleo digno, a una educación de calidad, a una salud integral, a un lugar para vivir. Así, alcanzaremos el desarrollo pleno.

3. Competitividad del País

Para afianzar la economía, el Acuerdo se compromete a fomentar el espíritu de competitividad en las empresas, es decir, mejorar la calidad de los productos y servicios, asegurar el acceso a la formalización de las pequeñas empresas y sumar esfuerzos para fomentar la colocación de nuestros productos en los mercados internacionales.

4. Estado Eficiente, Transparente y Descentralizado

Es de vital importancia que el Estado cumpla con sus obligaciones de manera eficiente y transparente para ponerse al servicio de todos los peruanos. El Acuerdo se compromete a modernizar la administración pública, desarrollar instrumentos que eliminen la corrupción o el uso indebido del poder. Asimismo, descentralizar el poder y la economía para asegurar que el Estado sirva a todos los peruanos sin excepción. Mediante el Acuerdo Nacional nos comprometemos a desarrollar maneras de controlar el cumplimiento de estas políticas de Estado, a brindar apoyo y difundir constantemente sus acciones a la sociedad en general.

SÍMBOLOS DE LA PATRIA

BANDERA

HIMNO NACIONAL

ESCUDO

Declaración Universal de los Derechos Humanos

El 10 de diciembre de 1948, la Asamblea General de las Naciones Unidas aprobó y proclamó la Declaración Universal de Derechos Humanos, cuyos artículos figuran a continuación:

Artículo 1.- Todos los seres humanos nacen libres e iguales en dignidad y derechos y (...) deben comportarse fraternalmente los unos con los otros.

Artículo 2.- Toda persona tiene todos los derechos y libertades proclamados en esta Declaración, sin distinción alguna de raza, color, sexo, idioma, religión, opinión política o de cualquier otra índole, origen nacional o social, posición económica, nacimiento o cualquier otra condición. Además, no se hará distinción alguna fundada en la condición política, jurídica o internacional del país o territorio de cuya jurisdicción dependa una persona (...).

Artículo 3.- Todo individuo tiene derecho a la vida, a la libertad y a la seguridad de su persona.

Artículo 4.- Nadie estará sometido a esclavitud ni a servidumbre; la esclavitud y la trata de esclavos están prohibidas en todas sus formas.

Artículo 5.- Nadie será sometido a torturas ni a penas o tratos crueles, inhumanos o degradantes.

Artículo 6.- Todo ser humano tiene derecho, en todas partes, al reconocimiento de su personalidad jurídica.

Artículo 7.- Todos son iguales ante la ley y tienen, sin distinción, derecho a igual protección de la ley. Todos tienen derecho a igual protección contra toda discriminación que infrinja esta Declaración (...).

Artículo 8.- Toda persona tiene derecho a un recurso efectivo, ante los tribunales nacionales competentes, que la ampare contra actos que violen sus derechos fundamentales (...).

Artículo 9.- Nadie podrá ser arbitrariamente detenido, preso ni desterrado.

Artículo 10.- Toda persona tiene derecho, en condiciones de plena igualdad, a ser oída públicamente y con justicia por un tribunal independiente e imparcial, para la determinación de sus derechos y obligaciones o para el examen de cualquier acusación contra ella en materia penal.

Artículo 11.-

1. Toda persona acusada de delito tiene derecho a que se presuma su inocencia mientras no se pruebe su culpabilidad (...).

2. Nadie será condenado por actos u omisiones que en el momento de cometerse no fueron delictivos según el Derecho nacional o internacional. Tampoco se impondrá pena más grave que la aplicable en el momento de la comisión del delito.

Artículo 12.- Nadie será objeto de injerencias arbitrarias en su vida privada, su familia, su domicilio o su correspondencia, ni de ataques a su honra o a su reputación. Toda persona tiene derecho a la protección de la ley contra tales injerencias o ataques.

Artículo 13.-

1. Toda persona tiene derecho a circular libremente y a elegir su residencia en el territorio de un Estado.

2. Toda persona tiene derecho a salir de cualquier país, incluso del propio, y a regresar a su país.

Artículo 14.-

1. En caso de persecución, toda persona tiene derecho a buscar asilo, y a disfrutar de él, en cualquier país.

2. Este derecho no podrá ser invocado contra una acción judicial realmente originada por delitos comunes o por actos opuestos a los propósitos y principios de las Naciones Unidas.

Artículo 15.-

1. Toda persona tiene derecho a una nacionalidad.

2. A nadie se privará arbitrariamente de su nacionalidad ni del derecho a cambiar de nacionalidad.

Artículo 16.-

1. Los hombres y las mujeres, a partir de la edad núbil, tienen derecho, sin restricción alguna por motivos de raza, nacionalidad o religión, a casarse y fundar una familia (...).

2. Sólo mediante libre y pleno consentimiento de los futuros esposos podrá contraerse el matrimonio.

3. La familia es el elemento natural y fundamental de la sociedad y tiene derecho a la protección de la sociedad y del Estado.

Artículo 17.-

1. Toda persona tiene derecho a la propiedad, individual y colectivamente.

2. Nadie será privado arbitrariamente de su propiedad.

Artículo 18.- Toda persona tiene derecho a la libertad de pensamiento, de conciencia y de religión (...).

Artículo 19.- Todo individuo tiene derecho a la libertad de opinión y de expresión (...).

Artículo 20.-

1. Toda persona tiene derecho a la libertad de reunión y de asociación pacíficas.

2. Nadie podrá ser obligado a pertenecer a una asociación.

Artículo 21.-

1. Toda persona tiene derecho a participar en el gobierno de su país, directamente o por medio de representantes libremente escogidos.

2. Toda persona tiene el derecho de acceso, en condiciones de igualdad, a las funciones públicas de su país.

3. La voluntad del pueblo es la base de la autoridad del poder público; esta voluntad se expresará mediante elecciones auténticas que habrán de celebrarse periódicamente, por sufragio universal e igual y por voto secreto u otro procedimiento equivalente que garantice la libertad del voto.

Artículo 22.- Toda persona (...) tiene derecho a la seguridad social, y a obtener (...) habida cuenta de la organización y los recursos de cada Estado, la satisfacción de los derechos económicos, sociales y culturales, indispensables a su dignidad y al libre desarrollo de su personalidad.

Artículo 23.-

1. Toda persona tiene derecho al trabajo, a la libre elección de su trabajo, a condiciones equitativas y satisfactorias de trabajo y a la protección contra el desempleo.

2. Toda persona tiene derecho, sin discriminación alguna, a igual salario por trabajo igual.

3. Toda persona que trabaja tiene derecho a una remuneración equitativa y satisfactoria, que le asegure, así como a su familia, una existencia conforme a la dignidad humana y que será completada, en caso necesario, por cualesquiera otros medios de protección social.

4. Toda persona tiene derecho a fundar sindicatos y a sindicarse para la defensa de sus intereses.

Artículo 24.-

Toda persona tiene derecho al descanso, al disfrute del tiempo libre, a una limitación razonable de la duración del trabajo y a vacaciones periódicas pagadas.

Artículo 25.-

1. Toda persona tiene derecho a un nivel de vida adecuado que le asegure, así como a su familia, la salud y el bienestar, y en especial la alimentación, el vestido, la vivienda, la asistencia médica y los servicios sociales necesarios; tiene asimismo derecho a los seguros en caso de desempleo, enfermedad, invalidez, vejez u otros casos de pérdida de sus medios de subsistencia por circunstancias independientes de su voluntad.

2. La maternidad y la infancia tienen derecho a cuidados y asistencia especiales. Todos los niños, nacidos de matrimonio o fuera de matrimonio, tienen derecho a igual protección social.

Artículo 26.-

1. Toda persona tiene derecho a la educación. La educación debe ser gratuita, al menos en lo concerniente a la instrucción elemental y fundamental. La instrucción elemental será obligatoria. La instrucción técnica y profesional habrá de ser generalizada; el acceso a los estudios superiores será igual para todos, en función de los méritos respectivos.

2. La educación tendrá por objeto el pleno desarrollo de la personalidad humana y el fortalecimiento del respeto a los derechos humanos y a las libertades fundamentales; favorecerá la comprensión, la tolerancia y la amistad entre todas las naciones y todos los grupos étnicos o religiosos; y promoverá el desarrollo de las actividades de las Naciones Unidas para el mantenimiento de la paz.

3. Los padres tendrán derecho preferente a escoger el tipo de educación que habrá de darse a sus hijos.

Artículo 27.-

1. Toda persona tiene derecho a tomar parte libremente en la vida cultural de la comunidad, a gozar de las artes y a participar en el progreso científico y en los beneficios que de él resulten.

2. Toda persona tiene derecho a la protección de los intereses morales y materiales que le correspondan por razón de las producciones científicas, literarias o artísticas de que sea autora.

Artículo 28.- Toda persona tiene derecho a que se establezca un orden social e internacional en el que los derechos y libertades proclamados en esta Declaración se hagan plenamente efectivos.

Artículo 29.-

1. Toda persona tiene deberes respecto a la comunidad (...).

2. En el ejercicio de sus derechos y en el disfrute de sus libertades, toda persona estará solamente sujeta a las limitaciones establecidas por la ley con el único fin de asegurar el reconocimiento y el respeto de los derechos y libertades de los demás, y de satisfacer las justas exigencias de la moral, del orden público y del bienestar general en una sociedad democrática.

3. Estos derechos y libertades no podrán, en ningún caso, ser ejercidos en oposición a los propósitos y principios de las Naciones Unidas.

Artículo 30.- Nada en esta Declaración podrá interpretarse en el sentido de que confiere derecho alguno al Estado, a un grupo o a una persona, para emprender y desarrollar actividades (...) tendientes a la supresión de cualquiera de los derechos y libertades proclamados en esta Declaración.

**DISTRIBUIDO GRATUITAMENTE POR EL MINISTERIO DE EDUCACIÓN
PROHIBIDA SU VENTA**